This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

GRAD
EREN
997
BUHR

B 1,205,771

ՓՉՈՒԹԵԱՆ ՕՋԱԽԸ

ԿԱՄ

ՕՐՈՍԱՆԵԱՆՑ ԴԱՏԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԱԶԳ»Ի, ԹԻՒ 1

ՓՏՈՒԹԵԱՆ ՕՃԱԽԸ

կամ

ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց

Ա. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՊՈՍԹՈՆ

1908

ՓՏՈՒԹԵԱՆ ՕՃԱԽԸ

Երեսուն տարիներէ իվեր լրջօրէն մասնակցած ու հետևած եմ մեր ազգային կեանքի բոլոր փուլերուն։ Բայց երբ հարկ եղաւ այդ երեսուն տարուան ազգային կեանքը վերլուծել, ցաւով տեսայ, թէ այս վերջին տասը-տասնըմէկ տարիները, ազգային կեանքի տեսակէտով, ամենէն աւելի աղտոտ, տխուր ու մահառիթ վիճակի մը ենթարկած են մեզի։ Այս արդիւնքին ծնունդ տուող պատճառները վերլուծելով տեսայ, որ՝ եթէ մէկ կողմէն Թուրք կառավարութեան երկրակործան քաղաքականութիւնը, միացած Թուրք և քիւրտ ժողովուրդներու աւերիչ ու կողոպտող մոլեռանդութեան, Երկիրը վերածեց բացարձակ անիշխանութեան մը, և քաղաքական պատմութեան մէջ նմանը չի տեսնուած բազմասակաւապետութեան (polyoligarchie) դժոխային մեքենականութեան, եթէ միւս կողմէն գաւառի ու կեդրոնի խլամ ժողովուրդը, խորասուզուած իր գազանային խրախճանութիւններուն գիրկը, չի կրցաւ երբէք ըմբռնել Հայկական Յեղափոխութեան գերազանցա-

պէս երկրասէր ոգին ու սկզբունքը, և անոր հակառակելով բուն իսկ Թուրքիոյ բարելաւութեան երազն ու փափաքները խորտակեց, սա ալ պէտք չէ ուրանալ, թէ Պոլսոյ Հայ Պատրիարքութիւն և Պատրիարքարան կոչուած խրտուիլակն ալ ո՛չ նուազ տխուր դեր մը ունեցաւ մեր ազգային քայքայումին մէջ. և ա՛յս, անոր համար, որ ազգին պատրիարքը, այդ տասը տարիներու ընթացքին, յաջողեցաւ զերծ մնալ ազգային քոնթրոլէ, անոր համար որ, ապօրէն ընտրութեան մը վիժած զաւակը, Օրմանեան Պատրիարք, շահագործեց ազգին դժբախտ վայրկեանները, իր անձնական շահուն ու փառքին համար։ — Ու ես, որ երկու տարիէ իվեր Թուրքիան թողլով Եգիպտոս հաստատուած եմ, թէպէտ շատ կանուխ մտադիր էի պատրաստել այդ ազգային կեդրոնական կեանքի ուրուագիծը, բայց ամէն անգամ որ նօթերս մէջտեղ կը հանէի, զզուանքի փրփրոտ ցայտք մը գլխս կ՛ընդվըզեցնէր, և ակամայ ձեռքէս վար կը ձգէի գրիչս։ Բայց հիմա որ Խրիմեանի մահով թափուր կը մնայ Արարատեան Աթոռը, և մեր կուսակցական շրջաններէն ոմանք, ի շարս կաթողիկոսական ընտրելիներու կը դնեն նաև Օրմանեան Պատրիարքը, այս անգամ կատարեալ անաչառութեամբ ուզեցի պատրաստել այդ ուրուագիծը, ինքզինքս զերծ պահելով կուսակցական նկատումներէ, միմիայն զայն մեր հանրութեան ներկայացնելու, և ընտրական վրիպանքէ մը ազատելու համար բոլոր անոնք, որոնք մեր ազգին ճակատագիրը վճռելու համար յառաջիկայ հոկտեմբերին պիտի հաւաքուին Էջմիածնայ կամարներուն տակ։

Կը յուսանք, թէ մեր այս անաչառ տողերը իրենց արդիւնքը կ՛ունենան։

ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութեան մէջ հազուադէպ չեն պատահարներ, որոնք հակասեն ժողովրդական զգացումներու, և քանդեն բաղձանքներու ամուր շղթաներ։

Դպրեվանքը, իր եօթ տարիներու կեանքէն վերջ, ծանր տագնապ մը կ'անցնէր Կ. Պոլսոյ Օսմ. Պանդայի արիւնոտ դէպքին յաջորդող օրերուն, երբ Բարթողիմէոս Զամչեան, այդ կնամարդի ու թրքամոլ արարածը, իր տեղապահութեան օրով, ազգային ճակատագիրը ուղղակի Ըլտըզի կամքին հպատակեցնելու ջանքը կը փորձէր։ Օրմանեան, դրամի ու փառքի մարդ, տեսնելով, թէ այլևս Արմաշը չի կրնար գոհացում տալ իր այդ երկու մոլութիւններուն, կը մտածէ լռիկ մնջիկ թողուլ Դպրեվանքը, որ իր բարձրացումի պատուանդանը եղաւ, և անցնիլ Եգիպտոս, ուր դրամի փայլը, կեանքին հանգիստը, հանդէսներու շռայլանքը զինքը կը քաշէին։ Օր մը, սա տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենար Բարթողիմէոսի Նշան-Թաշըի բնակարանին մէջ.

— Սրբազան եղբայր, քանի որ Դպրեվանքի ապագան անստուգութեան մատնուեցաւ, և քանի որ դուք ալ չէք ուզեր անոր շարունակութիւնը, ես մտադրած եմ թողուլ այդ հաստատութիւնը, և անցնիլ Եգիպտոս, ուր քոյր ալ ունիմ, և կը յուսամ թէ դուք իմ ճամբորդութիւնս կը դիւրացնէք։

— Ուրախ եմ, որ ատանկ նպատակ ունեցեր էք, իմ ս է վ կ ի ւ լ ի ւ Սուլթանիս շնորհիւ, կրնամ քեզի լաւ անցագիր մը առնել, բայց մէկ պայմանով. հիմա պատրիարքական ընտրութիւն տեղի պիտի ունենայ, այդ ընտրութիւնը պիտի կատարէ ո՛չ թէ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը, որ հոգեվարք է արդէն, այլ Սուլթանիս հաւատարիմ կարգ մը մեծամեծներ. պէտք է որ ճամբորդութիւնդ քիչ մը ուշացընես, և աշխատիս իմ պատրիարքութիւնս յաջողցընելու, և ես քեզ առօք փառօք Եգիպտոս պիտի ղրկեմ։

Պայմանը ընդունուած էր։ Բայց Օրմանեան այն միջնորդներէն է, որոնք բարեկամի մը համար աղջիկ ուզելու կ'երթան, ու երբ աղջկան հաւնին, զայն իրենց հաշւոյն վար կը դնեն։ Օրմանեան տեսաւ թէ չահագործուելիք վայրկեան մը կար, զոր ինքը չէր կրցած տեսնել։ Սոտթուեցաւ, ջլդիկ կնկան պէս դուռնէ դուռ վազեց, և ինքզինքը սիրելի ընելու բոլոր միջոցները — քծինք, կեղծիք, անուշ լեզու — ամենքն ալ գործածեց։ Բարթողիմէոս հասկցաւ իր սխալը, բայց ուշ էր արդէն, և երբ ուզեց Եգիպտոս ճամբել Օրմանեանը, այս վերջինին մէջ այդ փափաքը մարած գտաւ, մինչև որ 1896 Նոյեմբեր 6ին Կ. Պոլսոյ մէջ ջոջերուն գումարած ապօրէն ժողովը, ի հեճուկս Զամչեանի, Կ. Պոլսոյ Պատրիարք անուանել կուտար Օրմանեան Մաղաքիա Եպիսկոպոսը։

Այդ ընտրութեան լուրը երկու տպաւորութիւն միայն թողուց չորս դին։ — Անոնք, որ Օրմանեանը կը ճանչնային իր իսկութեանը մէջ, յայտարարեցին, թէ «Ազգին ճակատագիրը յանձնուեցաւ մարդու մը, որուն մէջ ո՛չ ազգային և ո՛չ եկեղեցական արժանապատուութեան զգացումը գոյութիւն ունի», և ափսոսացին ապօրէն ընտրութեան մը այդ վիժած արդիւնքին վրայ։ Ընդհակառակն, անոնք որ հեռաւոր ծանօթութիւններ միայն ունէին այդ եկեղեցականին նկատմամբ, անոնք այդ ընտրութենէն զգացին երջանկութիւն մը, որ մայրամուտ արևին ջերմութիւնը միայն կրնար տալ, վայրկեան մը վերջ խաւարով միայն ծածկելու համար բոլոր այն հոգիները, որոնք պահ մը առաջ հրաշափառ օծումով մը ճառագայթուած էին։ Տասը տարուան պատրիարքական շրջան մը բոլորուած տեսնելէ վերջ, այսօր չեմ կրնար երբէք երևակայել մարդ մը, որ համակարծիք չըլլայ մեզի, և չի հաստատէ, թէ Օրմանեան հայ ազգին պատրիարք ըլլալէն աւելի, վատ մը, սրիկայ մը և գող մը միայն եղաւ։ Այս պարագան ամփոփ տողերու մէջ անձանագրել կարենալու հա-

մար, քանի մը մասերու պիտի բաժնեմ նիւթը, և Օրմանեանը պիտի պատկերացնեմ

1.— Պատրիարքարանի մէջ
2.— Իր ազգականներուն »
3.— Ժողովներու »
4.— Եկեղեցիներու »
5.— Պալատին »
6.— Տարագրեալներու հանդէպ
7.— Գաւառներու »
8.— Կոտորածներու »
9.— Յեղափոխականներու »
10.— Սահմանադրութեան »
11.— Նպաստից գումարներու »
12.— Իր թագուն ծրագիրներուն »

Այս բաժանումի իւրաքանչիւր ճիւղին մէջ քանի մը տողերով երևան բերել պիտի ջանամ խոկութիւնը Օրմանեանի, որ Մեծ Հիւանդէն մէկ տարեկան մեծ ըլլալով հանդերձ, սրտի, նկարագրի, սկզբունքի և կիրարկուած միջոցներու տեսակէտով, անկէ ո՛չ նուազ ցած ու ստորին դիրքի մը մէջ գտնուած է։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանը իր ներքին կազմակերպութիւնով բնաւ տարբերութիւն մը չունի Եըլտըզի ներքին կազմակերպութենէն։ Տեսնուած տարբերութիւնը սա է միայն որ Ելտըզի մէջ ոճիրը նիւթականացած է և արիւնահեղ, մինչ Պատրիարքարանի մէջ քսու է ու դաւաճանող։

Ներքին պաշտօնէութիւնը իր երկար ատենի կեանքով տարուբերուած Խրիմեանի՝ զգայնոտ, Վարժապետեանի՝ կուռ, Աշգեանի՝ ներողամիտ, Իզմիրլեանի՝ օրհասային, Զամչեանի՝ վատասիրտ, և Օրմանեանի՝ պատահական պատրիարքութիւններու իրերայաջորդ հոսանքին մէջ, և միշտ գոյն ու սկըզ-

բունք փոխած, ինկած է այն տեսակ վիճակի մը մէջ, ուր նկարագիր և ուղղամտութիւն իրենց ամբողջական բացակայութիւնովը կը փայլին։ Պատրիարքարանի դռնապանէն սկսեալ մինչև աւագ դիւանապետը, մէկ մէկ անխիղճ պաշտօնէի և վարձկան խաֆիէի դերը կը կատարեն իրարու մէջ, ու նոյն իսկ ուղղամիտ ժողովականներու հանդէպ։

Հոն ամէն պաշտօնեայ, իր դիրքը ամուր պահելու համար, իր թուրք պաշտպանը ունի․ թաղի պէքճի պաշիէն ու քոմիսէրէն սկսեալ մինչ Զապթիէ նազըրին, մէկ մէկ քարտուղար կամ բարապան շալկած, կը հովանաւորեն զիրենք։ Ո՛չ մէկ պատրիարքի օրով, այսքան վատասերում, այսքան ստորնութիւն բոյն չէր դրած Ազգ․ Պատրիարքարանին մէջ, որուն իրաւամբ պաթախանէ անունը տրուիլ սկսուած է։ Ո՛չ մէկ արդարութեան ձայն ու բառ, ո՛չ մէկ ճշմարտութեան բողոք կարելի է լսելի ընել հոն, ուր վատութիւնը կ'իշխէ։ Եւ այդ աղտոտ շահավաճառութեան միակ ու միակ պատասխանատուն կը մնայ Օրմանեան, որ իր հովանաւորած պաշտօնէութեան աչքին իբր մօտէլ կը ծառայէ, և կը քաջալերէ այս հակազգային ուղղութիւնը։ Օրմանեան, փառքի ու շահու մարդ, չի կրնար հաշտ աչքով դիտել պաշտօնեաներ, որոնք ուղղամիտ զգացումով և արդարասիրութեամբ կապուած ըլլային իրարու հետ։

«Բաժանեա՛ զի տիրեսցես» սկզբունքը իբրև դաւանանք ընդունելէ վերջ, ա՛լ ուրիշ միջոց չունէր, եթէ ո՛չ պաշտօնեայ պաշտօնէի, բարապան բարապանի աչքին կասկածելի ներկայացնել, զիրար լրտեսել տալ, և իւրաքանչիւրը իրարմով հսկողութեան ենթարկել։ Այս ճիզուիթական սկզբունքը կը կիրարկուէր անանկ ժամանակ մը, երբ ազգին ճակատը արիւնով կարմրած էր, ու սրտերը արուն-արցունք կուլային քանդուած օճախներու շուրջ։ Բողոքի ձայն մը կրնար շուտով մարիլ Օրմանեանի ըս-

պառնացող բամբ ձայնին ազդեցութեանը տակ։ Վըրէժի ու պատիժի սպառնալիք մը, որքան ալ աղտոտ ըլլար, անձնուէր հոգիներու համար, տակաւին խոչընդոտ մըն էր արդար շարժումի մը, և վատասիրտ ու զօշաքաղ պաշտօնեաներու համար կրնար իբրև լաւագոյն միջոցը ծառայել շահախնդրութեան գոհացումին։

Ո՛րքան պատիւներ ցեխին մէջ քաշկռտուած են Պատրիարքարանի սեմէն ներս, և ո՛րքան անձայն վրէժխնդրութիւններ գոհացում գտած...

Օր մը, գործերու բերմամբ, կը գտնուէի Պատրիարքարանի մէջ։ Կին մը ներկայացաւ խնդրագիր ի ձեռին, և ուզեց պատրիարքը տեսնել։ Արցունքը արիւնով շաղուած էր այդ կնկան աչքերուն մէջ, ուր կեանքի դառնութիւնը իր ցաւագին պատկերը դրոշմած էր։ Հազար աղաչանք, պաղատանք չի կրցին ողոքել Օրմանեանի անձնական եասագճիին բիրտ ու կոշտ սիրտը։

— Եղբա՛յր, ցաւ մը ունիմ, ազգին տանը մէջն եմ, թողէ՛ք որ ներս մտնեմ ազգին ու մեր հօրը ներկայանալու, և տէրտիս տէրման մը աղերսելու...

— Պատրիարքը զաւակ չունի, չե՛ս կրնար տեսնել զինքը, մարդ ներս չի կրնար մտնել, եասա՛խ է...

— Գուզո՛ւմ, պիտի մեռնիմ, պիտի խենթենամ, զաւակս սպաննուեցաւ, ամուսինս Վանեցի ըլլալուն իր հայրենիքը աքսորեցին, երեք աղջիկ զաւակներովս տունը մնացի։ Մահլլէին փոլիսը կ'ուզէ աղջիկս բռնաբարել, կամ թէ մեզ ալ աքսորել. Թող տո՛ւր, Աստուծո՛ւ սիրուն, թող տո՛ւր, որ պատրիարքին երթամ...

— Չէ՛, չէ՛, պատրիարքը աղջիկներուդ պէգճին չէ՛, եթէ անօթի ես, եթէ էրիկդ աքսորեցին, փոխանակ Պատրիարքարան գալու, քէրխանէներ գացէ՛ք, հոն հաց ալ կայ, էրիկ ալ կայ...

Այս խօսակցութիւնը, զոր հոս բառ առ բառ կ'արտագրեմ, զիս ընդվզեցուց։ Պատրիարքը կը լռէր ներսէն, պաշտօնեաներ ու քարտուղարներ՝ հանդիսատես այս գազանային մերժումին, գոհունակութեան ժպիտ մը ունէին իրենց շրթունքներուն ծայրը։ Եկած էր վայրկեանը, որ պոռթկայի սրտիս կատաղութիւնը, անէծքի մը պէս փրփրած, բայց ի՞նչ օգուտ, ամչնալու կարողութիւնը պակսած է իրենցմէ, և արժանապատուութիւնը խեղդուած ապականութեան ցեխին մէջ։

Եասագճիի մը անպատկառ լրբութիւնը մինակը չէր իր տեսակին մէջ․ օգնական գործակատարը, բռնի կուսապղծութեան համար բռնութիւն ի գործ կը դնէր բոլոր այն դժբաղդներուն վրայ, որոնց գործերը կարգադրելու պաշտօնը յանձնուած էր իրեն։ Յեղափոխական մը ըլլալու պէտք չի կայ բնաւ այդ գազանութիւններէն ցնցուելու համար․ եթէ ո՛չ ազգային՝ գոնէ մարդկային զգացում մը բաւական է չանթահարելու վոհմակը այդ վատերուն, որոնք Ազգին Տանը մէջ ազգին կանայքը կը լլկեն, կոտորածներէ այրիացումի դատապարտուած սգաւորներու արցունքները կը ծաղրեն, և բիրտ ուժի կամ աղուէս կեղծիքի մը ստորնութիւններով, ազգին զաւակները մարտիրոսացումի կ'առաջնորդեն յանձնելով փոլիսին, այդ պաշտօնական աւազակին, որ երբեմն կաշառքի պզտիկ բաժիններ ալ կը հանէ Պատրիարքարանի դործակատարին կամ բարապանին։

Լրտեսութեան այս զազրութիւնը, կասկածի ու կուսակցականութեան այս ցեխոտ բաժանումը ա՛յնքան առաջ գնաց ազգային տան ներքին շրջանակին մէջ, որ Օրմանեան պահ մը ինքն ալ սոսկաց իր պաշտօնեաներու վարմունքէն, և օր մը, Եըլտըզի վրիպած փորձէն վերջ, ինքն իսկ հարկ տեսաւ խուզարկել ամբողջ Պատրիարքարանը, պալատան լրտես, և իրեն գործակից, Ռոպէր Եաղըճեանի հետ։

Եւ այդ ազգային նուաստացումն եղող խուզարկութեան իբրև արդիւնք, բարապանի մը սենեակէն գտնուած մէկ 'վեցհարուածեանը, իբրև վ տ ա ն գ ա ւ ո ր զ է ն ք, Եըլտըզի պալատին յանձնեց։

Ահա՛ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի այլասեսերած ու վատազգի պաշտօնէութեան ներքին կեանքէն պզտիկ դրուագ մը, որուն նմանները ժամէ ժամ, և օրէ օր տեղի կ'ունենան, շնորհիւ այն պետին, որ բ ա ժ ա ն ե լ ո վ կը վարէ, լրտեսելով կը կառավարէ, սպառնալիքով կ'ուղղէ, և ազգային ստորնացումի գնով ինքզինքը կը պանծացնէ։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԻՐ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Օրմանեանի պատրիարքութիւնը օրհնութիւն մը եղաւ իր անձին, իր տունին և իր ազգականներուն։ Ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս։ Իր քոյրերուն Բերայի մէջ անցուցած շռայլ կեանքը, իր փեսին և անոր եղբօր սնանկութիւնը, իր եղբօր, Տօքթոր Կոմիտասի, տունէն բաժնուելով ուրիշէն բռնի խլած կնոջ մը հետ բնակութիւնը, Դպրեվանքէն ստացած թոշակին զեղջումը, զինքը նիւթական անօրինակ անձկութեան մը մատնած էին։ Եւ այդ անձկութիւնը ստիպած էր զինքը երթալ Եգիպտոսի ափերուն վրայ փնտռելու վիպական ո ս կ ի գ ե զ մը։ Հազիւ պատրիարք եղած՝ իրերը կերպարանափոխ եղան բոլորովին։ Մահասարսուռ արիւնով մը ներկուած ու կոտորուած գաւառներու Հայութեան կոշկոճուած կեանքը ապրեցնելու և քանդուած օճախները վերականգնելու համար Արտասահմանի Հայութիւնը՝ մասամբ ինքնաբերաբար և մասամբ յեղափոխական ուժերէն մտրակուած՝ նիւթական-դրամական օժանդակութիւն հեղեղեց դէպի Պատրիարքարան, այն յոյսով, թէ Պատրիարքարանն է այն ապահով ու վստահելի

խողովակը, ուրկէ կարելի պիտի ըլլար սփոփող դըրամը հասցնել գաւառներու անկիւնը՝ գոնէ մասամբ դարմանելու համար Թուրքին ու Քիւրտին ձեռքով գործուած խժդժութիւններն ու աւարառութիւնները։ Այդ միջոցի ժողովրդական կեանքի պատմութեան մէջ, երկու երեւոյթներ կան, զոր պէտք չէ աչքէ վրիպեցնել։ Իր բնագաւառին մէջ ապրող Հայը, երկար տարիներէ իվեր ստրկութեան լուծին վարժուած, եթէ չի կրցաւ շատ կանուխէն սեղմել Յեղափոխութեան փրկարար ձեռքը, և որդեգրել այն սկզբունքները, զոր Հայկական Յեղափոխութիւնը սերմանեց, հայրենիքի ազատագրութիւնը, ժողովըրդական ինքնապաշտպանութիւնն ու բարեկեցութիւնը, և եթէ արդարութեան յաղթանակը պատրաստելու համար ժողովրդական հաւաքական ուժին գործակցութիւնը գլանալով, իր վատոգի անտարբերութեամբ, ուժ տուաւ Թրքական բռնութեան յաղթանակին ու քրդական ապաշնորհ լախտին, չի մոռնանք, թէ Ռուսիոյ, Ամերիկայի, Պուլկարիոյ, Եգիպտոսի և Պարսկաստանի Հայութիւնը իր պարտականութիւնը կատարեց մասամբ, կոտորածներէն վերջ, իր դրամին օժանդակութիւնը ղրկելով անպատուըւած, տունէ ու սնունդէ զրկուած եղբայրներուն։ Մէկին վատութիւնը և միւսին փութկոտ օժանդակութիւնը, սակայն, չեն կրնար քաւել այն ոճիրը, որուն հերոսներ ու անմեղներ զոհուեցան։ Հեռաւոր ազգակիցներու այդ դրամը, եթէ դէպքերէն առաջ յանձնուած ըլլար պարկեշտ ու անձնուէր յեղափոխականներու, այսօր այդ ոսկիներէն փոխանակ մեր նահատակ ազգի խողխողուած զաւակներուն անթաղ, այրեացուեր ոսկրոտիին ծածկոց չինելու, Յեղափոխութիւնը պիտի կրնար դէպքերէն առաջ պատրաստել Հայ Ազգութեան փառքին ու Ազատութեան պատուանդանը, զանի իբրև փրկութեան խորան ծառայեցնելու ազգին դարաւոր զրկումներուն, և իբրև

մուաճոն մը Հայութեան այս հերոս նահատակներուն, զոր Յեղափոխութիւնը իր արիւնոտ արգանդէն ծնցուց, դարաւոր երկունքէ մը վերջ։

Պատի՛ւ մեր մարտիրոսներուն։ Երանի՛ թէ անոնց արիւնին վրէժի բողոքը, միացած Թուրք կառավարութեան անվերջանալի բռնութիւններուն, կաշկանդումներուն, իրարու մօտ բերէր վայրկեան մը առաջ, հարուստին դրամը և ժողովրդի զաւկին զոհաբերող ոգին, և զանոնք օծէր Յեղափոխութեան ոգիովը, մեր մոխիրներէն վեր բերելու համար Ազգը, որ Փիւնիկին նման պէտք ունի յարութեան, կեանքի, անմահութեան և ընկերական արդարութեան։

Օրմանեան այդ հակասական շարժումներուն մէջ փոխատնկուած պատրիարքը, ծարաւի հարստութեան, իր մատը խոթեց Նպաստից դրամներուն մէջ՝ ինքնաձեռն ու միայնակ, մատակարարեց զանոնք, անուանական Նպաստից յանձնաժողովի մը գործակցութիւնովը։ Դեռ ես Արտասահման չելած, այդ յանձնաժողովի անդամներէն շատերը կը ցաւէին, որ Նըպաստի դրամները անձնական պէտքի և անձնական նպատակներու կը գործածուին Օրմանեանի կողմէն։ Ցայտնի բողոքի ձայն մը չի լսուեցաւ, սակայն, այդ կամայականութիւններուն դէմ։ Հինգ-վեց տարիներ անցած էին Նպաստի գործածութիւններէն իվեր, և ահա՛ Օրմանեան, օր մը, պէտքը տեսաւ հաշուեկշիռ մը ներկայացնելու Յանձնաժողովին, անոր կողմէ վաւերացնել տալու համար զայն։ Զէ՞ որ վաւերացուած հաշուեկշիռ մը գերեզմանի մը կափարիչին պէս է, վերջապէս, անհանդարտ խղճի մը վրայ։ Օր մը Իւսկիւտար կ՚ելլէինք, շոգենաւին կողմնակի խուցերէն մէկուն մէջ կը գտնուէինք, հանգուցեալ Ռ. Պէրպէրեանի և Բ. Թելեանի հետ։ Այս վերջինը, ջըղագրգիռ the′oricien, կատաղի թափով մը կը յայտարարէր, թէ ահագին զեղծումներ կային պատրաստըւած հաշիւներուն մէջ, և թէ 4—5 հազար ոսկիի

անանուն գումար մը նշանակուած է ծախքերուն կողմը։ Այս երկուքը և Մանկունի Եպիսկոպոսը երկար ատեն ընդդիմացան, այդ առանց քոնդրոլի և վճարման հաշիւը վաւերացնելու, պարզապէս համոզուած ըլլալով անոր զեղծումի պարունակութեանը։

Բայց Օրմանեան, գործի մարդ, դիւրութեամբ կրցաւ ձեռք բերել հաւանութեան բանալին։ Թելեանի՝ պատուանշան, Մանկունիի՝ արքեպիսկոպոսութիւն, խայծեր եղան տարի մը վերջ, ուրկէ զեղծըւած դրամները, Օրմանեանի ձեռքով շահագործուած, պատճառ կ'ըլլային հազարաւոր սովեալներու անողորմ մահուան։

Բայց դեռ աւելի՛ն կայ։ Օրմանեան իր պատրիարքութեան առաջին օրէն, Պատրիարքարանի աւագ գործակատար նշանակեց Տիգրան Տէր Ներսէսեան անուն վատը, որ այն ատենի ապօրէն Քաղաքական Ժողովին կ'անդամակցէր։ Օրմանեանով ներողականութիւնը բոյն դրաւ Ազգ. Պատրիարքարանի մէջ, և քիչ ժամանակէն ահագին համեմատականութիւններ առաւ։ Տիգրան Տէր Ներսէսեան եղբայն է իր քեռայրին, Միհրանի, երկուքն ալ սնանկացած Գօճաման-Օղլու խանի իրենց սենեկին մէջ։ Օրմանեանի պատրիարքութիւնը, ուրեմն, նախանամական բարիք մը կը դառնար այդ սնանկ եղբայրներուն համար, որոնցմէ կրտսերը անմիջապէս կը մտնէր Union ապահովագրութեան գրասենեակը, և միւսը՝ Պատրիարքարանի սեմէն ներս, հոն հազարաւոր հայերու արուն-արցունքէն պատրաստելու համար իր կեանքին պրոպատիկէն։ Ներողականութեան զաւակը, Տ. Ներսէսեան, ամենէն խայտառակ կեանքը ապրեցաւ պատրիարքին հովանաւորութեան ներքև, իր օրով հայերու Պոլսէն տարագրումը սիսթէմաթիկ վիճակ մը ունէր։ Օրմանեան իբր թէ պաշտպանելու համար այդ դժբաղդ հայերու ինչքն ու դրամները, կազմեց Տարեգրելոց Յանձնաժողովը, որուն նախա-

գաղութիւնը յանձնեց Տ. Տէր Ներսէսեանի, անոր մօտ անդամ նշանակելով ուրիշ Կարնեցի մը, որուն կինը Օրմանեան Սրբազանի հօմանուհին եղած է Կարնոյ մէջ, նոյն իսկ Կարնեցի պատուաւոր ազգայիններու վկայութեամբ։ Տէր Ներսէսեան, կանխաւ սեղանաւորն ըլլալով Թուրք պաշտօնեաներու, շատ լաւ սերտած էր անոնց բարքն ու բնաւորութիւնը, կաշառակերութիւնները։ Հիմա կարգը եկած էր գործածելու այն միջոցները, որոնցմով կարելի պիտի ըլլար՝ սրիկայութիւններով ու խաղամոլութիւնով կորսնցուցած իր հարստութիւնը վերականգնելու։ Ինք չի խղճաց բնաւ՝ իբրև միջնորդ կաշառքի՝ հազարաւոր վաճառականներ կողոպտել, ճամբորդութեան դժուարութիւններ ընծայելու պատրուակով, և նոյն իսկ Պատրիարքարանի դրամները կերաւ առաջնորդական կոնդակներու ծախքին փոխարէն կրկնապատիկը գանձելով միշտ, Պատրիարքարանի Նպաստից Սնտուկէն։ Տարագրելոց խնդիրը ուզեց շահագործել։ Ըսուեցաւ, թէ այն բոլոր հայերը, որոնք իրենց քիչ ու շատ հարստութիւնով Տէր Ներսէսեանի աչքին զարկած էին, կառավարութեան կողմէ իր գաղտնի թելադրութեամբ տարագրուեցան իրենց հայրենիքը։ Աքսորականներու շոգենաւը քարափէն դեռ չի մեկնած, Տէր Ներսէսեան Տարագըրելոց Ցանձնաժողովի նախագահութեան իր տիտղոսով, ձեռքին տակ առաւ անոնց դրամը, գոյքերը և ամէն ինչ որ ունէին։ Եւ ահա՛, ամիսներ վերջ, Օրմանեանի սրտագրութեամբ պաշտօնագիր մը կը հասնէր ուէ Առաջնորդարան, սա իմաստով.

«Կ. Պոլսէն տարագրուած այնինչ այնինչեանի գոյքերն ու դրամը Պատրիարքարանիս Ցանձնաժողովին միջոցով հսկողութեան տակ առնուած լինելով, դրամները գանձուած, գոյքերը աճուրդով ծախուած են, և ասոնց արդիւնքը եղող . . . ոսկին, կը ղրկենք Ձեր Սիրելիութեան, մեր . . . թիւ . . .

ներփակ փոխգրով, զոր գանձելով յանձնեցէք յիշեալին և պաշտօնական մարմնոյ կողմէն վաւերացեալ, իր ընկալագիրը ղրկեցէք ի Պատրիարքարան։»

Առաջնորդը գտնել կուտայ դժբաղդ մարդը։ Տեսնելու էր մարդուն յուսահատութիւնն ու վիշտը։

— Ձիս աքսորել տուիր ու հիմա դրամս կուտես, Հա՛յր Սուրբ, իմ փարաս 10 *ոսկի չէր, այլ* 100-200 *ոսկի. մնացորդն ալ պիտի ղրկե՞ն...*

Տարագրելոց Յանձնաժողովը անձնուիրաբար ծառայած էր Օրմանեանի քթին տակ, և գթասիրտ բուրին պէս, գոնէ գողցուած դրամին տասանորդը ղրկած էր իր տարագիր տիրոջ։

Ժամանակին թերթերը հազիւ երկու անգամ կրցին դիտողութիւններ ընել Տարագրելոցի ա՛յնքան անխիղճ զեղծումներուն վերաբերմամբ, ու Օրմանեան երկու անգամին ալ գրաքննիչին արգիլել տուաւ այդ արդար բողոքներուն հրապարակային ցնցող արձագանգները։

Ժողովուրդին կասկածները հաստատ կռուան մը կ'ուզեն միշտ, և Տէր Ներսէսեան չուշացաւ այդ կռուանը տալու ժողովուրդին։

Տատեան Արթին փաշա, որ Օրմանեանի ընտրող խումբին պարագլուխն էր, և որ անձնական սկզբունքի մը կը զոհէր «կաթողիկութենէ դարձուոր մը պատրիարք չընտրելու» ազգային աւանդութիւնը՝ յետոյ անհաշտ թշնամին դարձաւ Օրմանեանի, երբ տեսաւ, թէ որչափ ատեն պատրիարք մնայ Օրմանեան, իր բառով, այդ «խալպազան ճիզուիթը», չի պիտի կրնան երկուքը մէկ ջուրի վրայ խաղալ։ Տատեան, առանց տեսնելու անկումը Օրմանեանի, կը մեռնէր, թափուր թողլով Քաղաք. Ժողովի ատենապետութեան աթոռը։ Օրմանեան, երևոյթները փրկելու համար, պէտք ունէր Նորատունկեան Գաբրիէլ էֆէնտիի ատենապետութեան։ Նորատունկեան դժուարահաճ գտնուեցաւ իրեն եղած առաջարկին

հանդէպ, և ի վերջոյ, պայմանաւոր հաւանութիւն մը յայտնեց։

— Կ'ընդունիմ ատենապետութիւնը, եթէ նախ Տէր Ներսէսեան հրաժարի աւագ գործակատարութենէ։

Օրմանեան սիրեց այդ պայմանը, ա՛լ յափրացած էր Տէր Ներսէսեանի կամայականութիւններէն, քանի որ իր գործիքը սկսած էր նոյն իսկ իր վրայ իշխել։ Պատրիարքարանի աւագ գործակատարը իր դիրքն ու կացութիւնը շինած էր այլ ևս, Գուզկունճուգի իր եալըն գրաւէ զերծած էր․ իր զաւակներուն համար կազմած էր Թղթատուն ու տպարանը, Հայ-լայֆին մէջ դիրք մը ստեղծած էր, կեանքը հեշտ էր և վայելքը դիւրին։ Այսուհանդերձ բողոքի ձայն մը բարձրացուց Տէր Ներսէսեան, երբ հրաժարելու առաջարկ մը եղաւ Պատրիարքին կողմէն։

— Կը հրաժարիմ, բայց, եթէ մինչև մէկ շաբաթէն երեսուն ոսկի ամսականով պաշտօն մը յանձնել չի տաս ինծի կառավարական շրջանակներու մէջ, դատախազ պիտի ըլլամ ձեզի դէմ, քանի որ ես կը նախատուիմ կարգ մը զեղծումներու համար, որոնց արդիւնքը ձեզի հետ կիսեցի, Սրբազա՛ն...

Տիգրան Տէր Ներսէսեանի կողմէն արտաբերուած այս սպառնալիքէն միայն ՉՈՐՍ ՕՐ վերջը, Պատրիարքարանի նախկին գործակատարը, իր պահանջած ամսականով և ըիւթպէի բարձրացումով կը մըտնէր Շէհիր Էմանէթի անդամակցութեան մէջ։

Անակնկա՛լ դիպուած, որուն կը պարտինք ժողովրդական կասկածներու արդարացումը, ապահովելու համար Տարագրելոցի կողմէն գործուած զեղծումներուն պատրիարքական մասնակցութեան։

Անցողաբար միայն ըսենք, Նորատունկեան իր անձնական ու մասնաւոր նկատումները ունէր Տէր Ներսէսեանի հրաժարումը պահանջած ատեն։ Կալացի հիւպատոս, Արիս էֆէնտի Ցէսճեան, իրմէն Պոլսոյ

մէջ պաշտօն մը խնդրած էր։ Նորատունկեան կրնար չահագործել այս պարագան։ Ինք ունէր եղբօրորդի մը, որ հիւպատոսի մը քով քարտուղարութիւն կ'ընէր ոչինչ ամսականով մը, և զաւակ մը ունէր, որ ձրի ծառայութիւն կը մատուցանէր Խարիճիէի մէջ։ Ֆէսճեան Կալացի հիւպատոսութիւնը թողուց Նորատունկեանի եղբօրորդիին, և այս վերջինը իր poste-ը թողուց Նորատունկեանի տղուն։ Լաւ և խոհական հաշուեյարդարութիւն։ Եթէ Նորատունկեան նպաստաւորուեցաւ այդ կարգադրութենէն, ազգն ալ ո՛չ նուազ նպաստաւորուեցաւ, որովհետև Ֆէսճեան միակ պարկեշտ մարդն է այսօր Պատրիարքարանի մէջ, աղբանոցներու մէջ բուսած ճերմակ սունկի մը պէս։

Օրմանեանի ներողականութիւնը բաւական հեռուները գնաց տակաւին։ Տէր Ներսէսեանի քէնիին տղան, կատարեալ ապուշ մը և սրիկայ մը, Պատրիարքարանի արձանագրութեան դիւանին օգնական նշանակուեցաւ, իրեն տեսուչ ունենալով Մկրտիչ Մելիքեանը, որ աննկարագիր ու ախտավարակ սրիկայ, չէր խղճացած իր եղբօր կինը իբր հոմանուհի գործածել. անոր մէկ հեռաւոր ազգականը՝ Ցարաբերութեանց Դիւանին պաշտօնեայ եղաւ։ Եղբօրորդին Պիթլիսի կուսակալութեան օգնական, ճշմարիտ դատարկապորտ մը, որուն երիտասարդ գլխուն մազերը ճերմակցած են անառականոցներու և գ ա ֆ է շ ա ն թ ա ն ն ե րու անկիւնները։ Եւ ամենէն աւելի յատկանշանականը Օրմանեանի ներողականութեան, եղաւ իր եղբօր բժիշկ նշանակուիլը կայսերական պալատան, և «Լրտես պալատան» նշանակուիլը՝ երբեմն կառապան և կաւատ, Ռոպէր Եազըճեանի, որուն կինը, հազարաւորներու հետ, նաև հոմանուհին եղած է Օրմանեան մաքրակրօնին։

Կարծեմ, թէ ա՛լ աւելորդ պիտի ըլլար այս ամէն իրողութիւններուն վրայ նորանոր խորհրդածութիւններ աւելցնել։ Այս անհերքելի ճշմարտութիւն-

ները ապացոյցներն են այս պատրիարքական գործունէութեան, որուն սկզբունքը եղած է «իմ տունս և իմիններս» նշանաբանը, և իր այդ նշանաբանը կրցած է յաջողցնել, ի վնաս ազգին և ազգային դատին։

Ո՛րքան ծանրաշարժ ու համբերող եղաւ արդարութեան գնդակը, որ այնքան վատերուն ու դաւաճաններուն կեանքը պատժեց։ Պատրիարքական այն ամէն յաջողութիւնները անձնական ճարպիկութեան մը արդիւնքը չեն, այլ վարձատրութիւնը մատնութիւններուն և ազգային նուիրական իրաւանց վաճառումին։

Վկայ, Պէշիկ-Թաշի ազգային հին գերեզմանատան գաղտնի և աննշուկ սուլթանական պարտէզներուն կցուիլը, այն գերեզմանատան, որ երկար պատմութիւն մը ունի մեր ազգային տան ժողովներու արձանագրութեան մէջ։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Ժողովներուն օրինական կազմակերպութիւնը և անոնց գործակցութիւնը ազգին օրուան պատրիարքին հետ անհրաժեշտ պայմանն է և ոգին մեր ազգային վարչութեան։ Գոնէ 1863 թուականէն ի վեր այս եղած է սկզբունքը, որով բոլոր ներքին ու յարաբերական գործերը վարուած են Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէն։ Ստոյգ է, որ Սահմանադրութեան ամենէն վերջին յօդուածը, որ վերաքննութեան հարկը ցոյց կուտայ միշտ, կառավարութեան կողմէն պատրուակ բռնուեցաւ շարունակ Պատրիարքարանի ժողովական կազմակերպութիւնը և ընտրական ձևը ենթարկելու Եըլտըզի անմիջական ազդեցութեանը, մանաւանդ ա՛յն օրէն իվեր երբ սոսկական մարդ մը, Ա. Արփիարեան, կ'ապտակէր Նուրեանի նման րիւթպէաւոր երեսփոխան մը, և երբ ըսկըսան ծայր տալ հայկական դաւաճաններու մէջ տեղի

ունեցող վայրագ խժդժութիւններու մասին սուր վիճաբանութիւններ Ազգ. Երեսփ. Ժողովին մէջ։ Բայց Պատրիարքարանը տակաւին չէր ունեցած շրջան մը, որուն մէջ այնքան անպատկառօրէն թառած ըլլար ապօրինութիւնն ու պատրիարքական անսանձ ու անսահման դիկտատորութիւնը։ Կաթոլիկ եկեղեցին ու կաթոլիկ կրթութիւնը միշտ անհաշտ թշնամանքով մը վերաբերուած են ժողովրդական ձայնին ընդդէմ, և. անոնց փայփայած սկզբունքը եղած է եկեղեցական միապետութիւնը, որ այլեւս քաղաքակիրթ ազգերու մէջ Լատին մտքին իբրև ցուցանիշը նկատուած է։ Օրմանեան, կաթոլիկ դաստիարակութեան զաւակ, չէր կրնար տարբեր կերպով վերաբերուիլ իրեն յանձնուած ազգային աւանդին հետ, քանի որ մանաւանդ ժամանակը կը թոյլատրէր և դէպքերու ծնցուցած սոսկումը զինքը կը նպաստաւորէր։

Իր ապօրէն ընտրութեան համընթաց քալեցին ապօրէն ժողովներ, պղտոր ու անվաւեր աղբիւրներէ բղխած։ Առաջին օրերուն՝ ժողովուրդը ցուրտ դիտող մըն էր, մխիթարութեան և յոյսի ծարաւի։ Օրեր, տարիներ անցան, և ո՛չ մէկ քաջալերական շարժում չի խնդաց ժողովուրդին։ Քաղաք. Ժողովոյ մեծամասնութիւնը կը բաղկանար թրքամոլ պաշտօնեաներէ, որոնք իրենց ժողովականի հանգամանքը նկատի առած ատեն, ինքզինքնին ազդուած կը զգային աւելի իրենց թուրք համազգեստներէն, քան թէ ժողովականի ազգային պարտականութենէն։ Շնորհազուրկ կամ պաշտօնանկ ըլլալու երկիւղը, Սուլթանէն վարձատրուելու մարմաջը ա՛լ բաւական էին այդ վարձկան ժողովականներուն սրտէն խլելու համար ո՛և է ազգային զգացումի բողբոջում, թողլով որ մեծ լարախաղացը, իր անճպարարական նախագահութեան թեւարկութիւնով, մինչև իր միապետական երազանքին կատարը բարձրանայ, անկէ ծիծաղելու համար նախ ժողովականներուն, և

ապա ազգին քթին։ Եւ ցաւալի է ըսել, թէ չի գտնուեցաւ ժողովական մը, որ համարձակութիւնն ունենար դիմակազերծելու այդ կեղծ հայ Լոյոլան, իր անբարոյական և աղտոտ նկարագրին, իր դիկտատորի ձգտումներուն և իր զեղծանողի ապօրէն յարատենջութիւններուն մէջ։ Թողո՛ւնք այդ պարկեշտ համարձակութեան պակասը, զոր թերևս ուզէինք ներել, նկատողութեան առնելով ժամանակը, երկրին դժնդակ վարչութիւնը և անիրաւ հալածանքները, որոնք կայծակի պէս արագ կը հասնէին բոլոր անոնց գլխուն, որոնք Եըլտըզի պահանջածէն և Օրմանեանի հաճելի եղածէն աւելին կը պահանջէին։ Բայց եթէ անկեղծութիւնը և համարձակութիւնը արգիլուած պտուղներ են, գոնէ կեղծիքն ու քըծնումը պարտաւորիչ չեն և պէտք չէին ըլլալ ո՛չ մէկ ժողովականի համար։ Եւ, ո՛չ մէկ կերպով պարտաւորիչ եղող կեղծաւորութիւն մը, պաշտօնականացած կեղծիք մը, հանդիսաւոր օրերու մէջ արտայայտուած, մեզի համար ստութիւն մըն է, հետևաբար ազգային դաւաճանութիւն մը, քանի որ այդ պաշտօնական սուտը անպատկառօրէն կը նուիրագործէ ազգային կեանքին դէմ նիւթուած ամէն ստորնութիւն, և միջոց չի տար աւելի լաւին, աւելի մաքուրին և աւելի կենսականին վրայ խորհելու։

Անգամ մը աչքէ անցուցէք, ամանորի առթիւ Ազգ. Պատրիարքարանի մէջ տեղի ունեցած հանդէսները և անոնց նկարագրութիւնը թերթերու մէջ, և այն ատեն պիտի հասկնաք այդ հանդէսներուն անբարոյացուցիչ դերն ու հանգամանքները։ Ես ինքս տըխուր բաղդը ունեցայ օր մը ներկայ գտնուելու այդ հանդէսներէն մէկին։ Պատրիարքարանի ժողովականները յափրացած ըլլալով հանդերձ ամբողջ տարուան մը մէջ իրենց կրած յուսախաբութիւններէն և անորակելի տ ա լ խ ա վ ո ւ խ ութենէն, ամանորին, կը կազմեն թափորը. հանդիսականներուն կը նախագա-

հէ Օրմանեան, ցոյցի ու երևոյթի սիրահար այդ արարածը։ Պատրիարքարանի դահլիճը լեցուն է ժողովականներով, ժողովուրդի մեծամեծներով, ուսուցիչներով, տիրացուներով... Մոգական նշանը կը տրուի, դէմքերը կը լրջանան, ամէն մարդ ոտքի վրայ է արդէն։ Քաղաք· Ժողովի անդամներէն մին կը կանգնի ժողովրդական կիսաբոլորին մէջ, իր ո ւ ր տ է ն կ ո թ ը կոճկած, կը կարդայ իր ճառը· Օրմանեանի աստուածացումի ներբողն է որուն կը յաջորդէ ուսուցչապետին ճառը, յետոյ դպիրինը, յետոյ տիրացուինը։ Ինք կ'ունկնդրէ ատոնց ամենուն, նախ սկեպտիկի մը, ու հետզհետէ ջերմեռանդի մը հաւատքով, կը հաւատայ կեղծուած կեղծիքին, այդ ոսկեզօծ սուտերը, այդ քաղցրահամ յերիւրանքները իբրև իրականութիւն կ'ընդունի, ու այնուհետև ինքն ալ կը խօսի իր պատգամաճառը, գ ա ճ ա ճ գ ա հ ա ճ ա ռ ը, կը թուէ ամբողջ տարուան մը գործունէութիւնները, որոնք անուն ունին միայն թուղթի վրայ, կը պատմէ ազգին յառաջդիմութիւնները՝ իր օրով կատարուած, իր կայսերական մաղթանքը կը կատարէ, և երբեմն ալ այս առթիւ չի մոռնար «ցըկեանս պատրիարք մնալու» փափաքը արտայայտել։ Օրմանեանի նախագահութեան տակ կազմուած Քաղաք· Ժողովին պաշտօնն ու պարտականութիւնը կը կայանայ պաշտօնական օրերու և հանդիսաւոր վայրկեաններու մէջ սուտեր և կեղծիքներ շռայլելուն մէջ միայն։ Ի՛նչ փոյթ թէ վաղը ցուրտ իրականութիւնը, իր անողոք պահանջներով, պիտի գայ ցցուիլ իրենց առջև, ո՛չ միայն խախտելու համար օր մը առաջ կառուցուած կեղծիքի պալատները, այլ և խղճմըտանքը անոնց, որոնք պաշտօն ունին զեղծանելու համար միայն, և ձայն՝ իրենց սրիկայական պոռչըտուքին մէջ մարելու այրիին արցունքը և որբին բողոքը։

Տատեան և Նորատունկեան Ռոտէններ միայն ե-

ղան, Լոյոլա պատրիարքի մը քով, որ իբրեւ նոր Ճէնկիզ խան՝ ժողովուրդին արիւնը ծծեց։ Տիգրան Եուսուֆեան կրաւորական գործիք մը միայն եղաւ Օրմանեանի ձեռքին մէջ։ Արսլանեան փաշա՝ մերթ ընդդիմադիր, և յաճախ կուսակից ձայնը պատրիարքական զեղծումներու։ Միհրան Սէթեան, շուկայիկ միտք, աւելի հաշիւ խօթեց իր գործելու շարժառիթներուն մէջ, քան թէ ազգային զգացում։ Իսկ Ասասեան՝ յոգնած իր փաստաբանի ամուլ ճառերէն, աւելի մրափեց քան խորհրդածեց։ Եթէ այդ կեղծապարիշտ ցուցադրութիւններուն, այդ անպատկառ ստութիւններուն թողած խորհրդաւոր լռութեան խորէն, շիտակութիւնն ու արդարութիւնը ձայն բարձրացնէին, ապահովաբար սա բառերը պիտի գործածէին ամանորի հանդէսներու հանդիսականները որակելու համար․

— Վատե՛ր, և դո՛ւն, պատրիարքներուն վատագո՛յնը, դուք ազգն ու պարտականութիւնը սա ճոխ սալոնին չորս պատերուն մէջ կը սահմանափակէք, ու անկէ դուրս չի կրնար թափանցել ո՛չ ձեր միտքը և ո՛չ ձեր զգացումը, որոնք փառքի ստուերներու տակ կուրացած են հիմա։ Քննեցէ՛ք ձեր խիղճը, արիւնով ու թարախով լճացած, հարցուցէ՛ք մխիթարութեան ու արդարութեան ծարաւի ժողովուրդի զաւկին, որուն վէրքերը միակ ընթեռնելի նշանագիրն են ձեր վատաբարոյ կեանքին պատմութեանը, հարցուցէ՛ք հարստահարուած հայերուն, որոնց բողոքի ձայներուն դէմ ականջնիդ խցեցիք, հարցուցէ՛ք մահամերձ վիրաւորին, որուն քովէն սառնասիրտ անցաք, աչքերնիդ փակելով, հարցուցէ՛ք ձեր նաւահանգիստներէն ձեռնունայն ետ դարձուած վաճառականներուն, որոնք բռնի սնանկութեան կ՚առաջնորդուէին, հարցուցէ՛ք տարագրուածներուն, որոնց դրամները իւրացուցիք, և թողուցիք որ անօթի ծարաւ մեռնին իրենց զաւակներուն հետ, հար-

ցուցէ՛ք՝ ձեր անտարբերութեան ու կաշառակերութեան երեսէն՝ հողերէն ու եզներէն զրկուած երկրագործին, հարցուցէ՛ք վերջապէս Թուրքին ու Քիւրտին ձեռքով լլկուած աղջիկներուն, հրդեհուած գիւղերու բնիկներուն, Աղթամարի կործանուած եկեղեցիին, և անոնք ձեզի պիտի պատմեն թէ ո՛վ քեր էք, և պիտի համոզուիք, թէ ի՛նչ նիւթերէ կազմըւած է ձեր փառքն ու գործունէութեան համբաւը։ Վա՜տե՛ր...

Մեր ազգային ճակատագրական դժբաղդութիւններէն մէկն ալ եղած է հոգևորականութեան տիրապետութիւնը մեր վրայ։ Անժառանգներու դժբաղդութեան շղթան ծանրացնող ույժ մը ունի կրօնքը, եկեղեցականին կողմէն քարոզուած։ Ընդհակառա՛կը, ծագումներնուն մէջ, բոլոր մեծ կրօնները, աւելի բողոքող եղած են քան համակերպող։ Ցիսուս այլևս պէտք չէ՛ նկատուի մեղքերու քաւիչ մը, կրօնական իմաստով, այլ զրկումներու դէմ բողոքող մը, որ իր մէջ կը խտացնէ դարերէ իվեր քաղաքական անիրաւութիւններու ժանգոտ շղթաներուն տակ հեծող ժողովուրդներուն բողոքը։ Չի համակերպիր, այլ կ՚ուզէ յեղաշրջել տիրող քաղաքական կարգն ու սարքը, ազատութեան շունչ մը ներարկելով թմրած հոգիներուն, և իբրև փրկութեան խորհրդանշան խաչը ցոյց տալով, խաչը, մահուան համազօր, որ պատրաստ պիտի ըլլայ յեղափոխական ոգիով օծուած անձնուրաց Փէտայիներուն։

Մեր եկեղեցականը սխալ մեկնիչը եղաւ Աւետարանին. ինք պորտաբոյծ մեղկութեան, անյագ շահի և անկուշտ փառքի ծարաւի, վամբիրի մը պէս ծծեց արիւնը այն ժողովուրդին, որուն հոգի, շունչ, կորով տալու կոչուած էր։ — Այս պայմաններով կազմակերպուած եկեղեցականներու Կրօնական Ժողով մըն էր որ Օրմանեան պատրիարքին պիտի օժանդակէր, ազգը կառավարելու և ուղղելու համար անոր

քայլերը դէպի ապագան, երբ ներկան փշոտ էր և ճամբան քարքարուտ։

Ո՞վքեր էին այդ Կրօն. Ժողովը կազմողները, և ի՞նչ էր արժէքը այն տարրերուն, որոնցմով ձուլուած էր փարիսեցիներու այդ վոհմակը։ Անոնցմէ երկուքը շատ յատկանշանական ու կարկառուն գծերով կը ներկայանան մեր աչքերուն։ — Ցովհաննէսեան Գրիգորիս և Մանկունի Վահրամ եպիսկոպոսները։ Երկութիւն մը, որ հակառակ անձնական ա՜յնքան հակասութիւններու, տեսակ մը անճանաչելի համերաշխութիւն ձևացուցին ամբողջ տարիներ։ Անցեալնին . . . Մէկը Հնդկաստանի առաջնորդ, կողոպտիչ ու կեղծարար Մանկունին, հեշտասէր կաթողիկոսի մը «հոգեզաւակ», որ իր պետին, Գէորգ Կաթողիկոսի Թրքամոլութեան յագուրդ տալու համար, Րաֆֆիի գրածին համաձայն, Էջմիածնի պարիսպներուն տակ անօթութենէ մեռցուց Տէր Ղուկասօֆներու ձեռքով կոտորածէ փրկուած հազարաւոր Ալաշկերտցիներ, և որ յետոյ՝ Գէորգ Կաթողիկոսի մահուան ժամուն, Էջմիածինը կողոպտելով երկար ատեն անյայտ մնաց, և ռուսական կառավարութեան կողմէն իր գոյքերը խուզարկութեան ենթարկուեցան։

Երկու բարձրաստիճան եկեղեցականները, իրենց մութ ու մռայլ անցեալով ապականուած ըլլալէն վերջ, կուգային Օրմանեանի ապօրէն ընտրութեանը գործակցիլ, ապօրէն միջոցներով։ Մանկունի, հակառակասիրութեան չեշտուած ոգիով, ջանաց իրեն համար ուրոյն տեղ մը, դիրք մը ստեղծել Կրօն. Ժողովին մէջ, բայց իր անկեղծութիւնը կասկածելի, իր ճակատը ցեխոտ, իր միտքը յետադէմ, իր համոզումը անորոշ ըլլալուն, խօսեցաւ միշտ, և աւելի քանդող մը եղաւ քան թէ շինող։ — Պատրիարքական փոխանորդը, Գաբրիէլ Ճէվահիրճեան, ճշմարիտ թ ա պ լ օ - վ ի վ ա ն մը, անհատականութենէ, սկզբունքէ, նկարագիրէ զուրկ արարած մը, որ իր այդ

հանգամանքով միայն կրցած էր իր աթոռը պահպանել։ Եւ ասոնց հետ կարգ մը քահանաներ, որոնք աւելի չրհանկիր ըլլալու յարմարութիւն ունէին, քան թէ ազգի մը ճակատագրին հարցովը զբաղուելու։ Ո՞ւր էր ազգայնութեան բնադրոշմը, ո՞ւր էր շարժումի, կեանքի յայտարար նշանը։ Այդ պաշտօնական խրտուիլակներուն աննպատակ երթեւեկը բան մը չէր կրնար փոխել իրաց կացութենէն, բայց կըրնար զօրացնել Օրմանեանի տիրապետութիւնը, անոր անձնական միտումներուն համաձայն։

Օր մը լսեցինք, թէ սա բառերով կը պարծենար Օրմանեան պատրիարքը, յղփալից սեղաններէն մէկուն վրայ․

— «Պատրիարքութիւնս կը փափաքէի որ միահեծան ըլլար, դէպքերն ու ժամանակները նպաստեցին ինծի, և ես փափաքեցայ, որ ժողովականի անունին տակ փ ա յ տ է մ ա ր դ ե ր ունենամ, և ես փափաքիս հասած եմ այսօր»։

Որպէսզի մեր ընթերցողները որոշ տեղեկութիւն մը ունենան Պոլսոյ Ազգ․ Պատրիարքարանի ժողովական կազմակերպութեան ստորնութեան, և անոր ձեռքով ազգին գլխուն հասած փորձանքներուն մասին, ըսենք թէ հինգ տարիներ առաջ Սասնոյ երկրորդ կոտորածը տեղի ունեցաւ, և անոր աղեկէզ ողբերգութիւնը հասաւ Պատրիարքարան։ Օրմանեան Եըլտըզէն 300 ոսկի կաշառք մը առնելով անյայտացուց թուղթերը և ո՛չ մէկ ժողովական չի կրցաւ որոշ տեղեկութիւն մը ունենալ այդ ջարդին մասին։ Եւ հակառակ դուրսէն եղած ստիպումներուն, ո՛չ մէկ ժողովական համարձակեցաւ պատրիարքէն փնտռելու այդ թուղթերը։

Աւելի՛ն կայ։

Վանի վերջին դէպքերուն միջոցին, թուրք կառավարութիւնը իր թնդանօթներով կրակ ըրաւ Աղթամարի վանքին վրայ, և կործանեց Գագիկ թա-

գաւառի չինել տուած եկեղեցիին գմբէթն ու կամարները։ Տեղւոյն վրայ պատրաստուած կառավարական ռափօրը կը գրէր թէ՝—«Հայ յեղափոխականներ Աղթամարայ վանքը մտնելով կողոպտած, և եկեղեցին կործանած են»։ Թրքական այս կեղծիքին հաստատութիւն մը տալու համար կը կանչուի ծերունազարդ Յովսէփ Եպիսկոպոսը, և կը բռնադատուի ստորագրել այդ ռափօրը։ Եպիսկոպոսը կը մերժէ, հակառակ իրեն եղած խոստումներուն ու սպառնալիքներուն, յայտարարելով թէ՝ — «Ես արդէն կեանքս ապրած ու աւարտած եմ, այսուհետև մահուան միայն կը սպասեմ, չե՛մ կրնար իմ ճերմակ մօրուքս աղտոտել սուտ վկայութիւնով մը, յեղափոխականներու վերագրելով քանդումը մեր նուիրական եկեղեցւոյն, զոր ձեր թնդանօթները կործանեցին»։

Թուրք բռնապետութիւնը անճրկեցաւ ծերուկ և գեղջուկ եպիսկոպոսի մը հանդէպ, ու վրէժխնդիր ժպիտով մը ճամբու դրաւ զինք։ Չորս ամիս վերջ հազիւ թէ կարևոր տեղեկագիրները Ազգ. Պատրիարքարան հասան։ Օրմանեանէն խնդրուեցաւ, որպէսզի աղաչողական դիմում մը ընէ, և խնդրէ յետ այսու զինուորներու և զօրքերու կողմէն ըլլալիք աւերումներուն վերջ տալու համար։ Լսեցինք թէ Օրմանեան ու իր ժողովականները քնացան Աղթամարի աւերակներուն վրայ։ Բայց Թուրք կառավարութիւնը նոյն բանը չըրաւ, տեսնելով որ Պատրիարքարանի մարդերը կատարեալ անտարբերութեամբ սորված են համակերպութիւն ցոյց տալ Թուրք կառավարութեան կողմէն ի գործ դրուած ամէն բռնական միջոցներուն, որոշեց նոր խնդիր մը յուզել հայ ազգին հանդէպ և գրեթէ սա բառերով Ատլիէի Նախարարութիւնը յ'ագրիր մը տուաւ Ազգային Պատրիարքարան.

«Ժամանակէ մը իվեր ներքին գաւառներու հայ

հանգամանքով միայն կրցած էր իր աթոռը պահպանել։ Եւ ասոնց հետ կարգ մը քահանաներ, որոնք աւելի ջրհանկիր ըլլալու յարմարութիւն ունէին, քան թէ ազգի մը ճակատագրին հարցովը զբաղուելու։ Ո՞ւր էր ազգայնութեան բնազդրոշմը, ո՞ւր էր շարժումի, կեանքի յայտարար նշանը։ Այդ պաշտօնական խրտուիլակներուն աննպատակ երթեւեկը բան մը չէր կրնար փոխել իրաց կացութենէն, բայց կըրնար զօրացնել Օրմանեանի տիրապետութիւնը, անոր անձնական միտումներուն համաձայն։

Օր մը լսեցինք, թէ սա բառերով կը պարծենար Օրմանեան պատրիարքը, յղփալից սեղաններէն մէկուն վրայ.

— «Պատրիարքութիւնս կը փափաքէի որ միահեծան ըլլար, դէպքերն ու ժամանակները նպաստեցին ինծի, և ես փափաքեցայ, որ ժողովականի անունին տակ փ ա յ տ է մ ա ր դ ե ր ունենամ, և ես փափաքիս հասած եմ այսօր»։

Որպէսզի մեր ընթերցողները որոշ տեղեկութիւն մը ունենան Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի ժողովական կազմակերպութեան ստորնութեան, և անոր ձեռքով ազգին գլխուն հասած փորձանքներուն մասին, ըսենք թէ հինգ տարիներ առաջ Սասնոյ երկրորդ կոտորածը տեղի ունեցաւ, և անոր աղեկէզ ողբերգութիւնը հասաւ Պատրիարքարան։ Օրմանեան Եըլտըզէն 300 ոսկի կաշառք մը առնելով անյայտացուց թուղթերը և ո՛չ մէկ ժողովական չի կրցաւ որոշ տեղեկութիւն մը ունենալ այդ ջարդին մասին։ Եւ հակառակ դուրսէն եղած ստիպումներուն, ո՛չ մէկ ժողովական համարձակեցաւ պատրիարքէն փնտռելու այդ թուղթերը։

Աւելի՛ն կայ։

Վանի վերջին դէպքերուն միջոցին, թուրք կառավարութիւնը իր թնդանօթներով կրակ ըրաւ Աղթամարի վանքին վրայ, և կործանեց Գագիկ թա-

գաւորի չինել տուած եկեղեցիին գմբէթն ու կամարները։ Տեղւոյն վրայ պատրաստուած կառավարական ռափորը կը գրէր թէ՝—«Հայ յեղափոխականներ Աղթամարայ վանքը մտնելով կողոպտած, և եկեղեցին կործանած են»։ Թրքական այս կեղծիքին հաստատութիւն մը տալու համար կը կանչուի ծերունազարդ Յովսէփ Եպիսկոպոսը, և կը բռնադատուի ստորագրել այդ ռափորը։ Եպիսկոպոսը կը մերժէ, հակառակ իրեն եղած խոստումներուն ու սպառնալիքներուն, յայտարարելով թէ՝ — «Ես արդէն կեանքս ապրած ու աւարտած եմ, այսուհետև մահուան միայն կը սպասեմ, չե՛մ կրնար իմ ճերմակ մօրուքս աղտոտել սուտ վկայութիւնով մը, յեղափոխականներու վերագրելով քանդումը մեր նուիրական եկեղեցւոյն, զոր ձեր թնդանօթները կործանեցին»։

Թուրք բռնապետութիւնը անճրկեցաւ ծերուկ և գեղջուկ եպիսկոպոսի մը հանդէպ, ու վրէժխնդիր ժպիտով մը ճամբու դրաւ զինք։ Չորս ամիս վերջ հազիւ թէ կարևոր տեղեկագիրները Ազգ. Պատրիարքարան հասան։ Օրմանեանէն խնդրուեցաւ, որպէսզի աղաչողական դիմում մը ընէ, և խնդրէ յետ այսու զինուորներու և զօրքերու կողմէն ըլլալիք աւերումներուն վերջ տալու համար։ Լսեցինք թէ Օրմանեան ու իր ժողովականները քնացան Աղթամարի աւերակներուն վրայ։ Բայց Թուրք կառավարութիւնը նոյն բանը չըրաւ, տեսնելով որ Պատրիարքարանի մարդերը կատարեալ անտարբերութեամբ սորված են համակերպութիւն ցոյց տալ Թուրք կառավարութեան կողմէն ի գործ դրուած ամէն բռնական միջոցներուն, որոշեց նոր խնդիր մը յուզել հայ ազգին հանդէպ և գրեթէ սա բառերով Ատլիէի նախարարութիւնը թագրիր մը տուաւ Ազգային Պատրիարքարան.

«Ժամանակէ մը ի վեր ներքին գաւառներու հայ

վանքերուն մէջ յեղափոխականներ կը պահուըտին, վանահայրերու կողմէն տրուած թոյլտուութեամբ, և եկեղեցիներ քանդելու նման վնասակար ձեռնարկութիւններու մէջ կը գըտնըւին։ Որպէսզի այդ տեսակ վնասակար արարքներու առաջքը առնուի, կը ծանուցանենք ձեզ, որ պէտք եղած աղդու հրամանները տաք վանահայրերու, որպէսզի յեղափոխականներու ապաստանարան չի տըրուի, ապա թէ ո՛չ կայսերական կառավարութիւնը պիտի ստիպուի զօրքեր բնակեցնել բոլոր հայ վանքերուն մէջ»։

Պատրիարքարանը կայսերական այս բարեհաճ իրատէն գործադրեց, վանահայրերուն պէտք եղած պատուէրները տալով, և չամչցաւ, խորհելով թէ ինչ որ Վանի տեղական կառավարութիւնը չի յաջողեցաւ Ցովսէփ Եպիսկոպոսի միջոցաւ, նոյնը յաջողեցաւ ձեռք բերել Պոլսոյ մէջ, Օրմանեանի և իր վատազգի ժողովականներուն համակերպող լռութեամբը։

Եւ երբ նոր տարին եկաւ, նորէն լեցուեցան Պատրիարքարանի դահլիճը, և նորէն հանդիսատես եղանք այն կեղծապարիշտ և ամօթապարտ լկտութեան, որով ժողովականք և պատրիարք զիրար կը դրուատեն անցնող տարւոյն մէջ իրենց ունեցած ազգօգուտ գործունէութեան համար, ջանալով ազգին աչքին փչելու այն մոխիրները, զոր իրենց վատութիւնը՝ թուրք կառավարութեան խժդժութիւններուն միացած, սփռեց ներքին գաւառներու լալկան կեանքին վրայ։

Կը յիշէք, անշուշտ, Օրմանեանի պատրիարքական ուխտը կամ երդումը եզական նորութիւն մը եղաւ նման իր ընտրութեան։

Խրիմեան, Վարժապետեան, Վեհապետեան, Աշըրդեան, Իզմիրլեան երբ պատրիարք ընտրուեցան, Մայր Եկեղեցիին մէջ իրենց հանդիսաւոր ուխտը ըրին... «Հրապարակաւ կ՛ուխտեմ հաւատարիմ մնալ

տէրութեան և ազգիս, և ճշմարտապէս հսկել Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը»։ Եւ այդ պատրիարքներուն ամենքն ալ կատարեալ խղճմըտութեամբ կատարեցին իրենց ուխտը, փրկելու համար այն լաստակը — Սահմանադրութիւնը — որ ընդհանուր ազգային ալէկոծութեան միջոցին, իբրև միակ փրկութեան միջոց, մնացած էր մեր ձեռքը։ Ասոնցմէ միայն Խրիմեան Հայրիկ, նկատելով, թէ իր խանդոտ զգացումներուն համար նեղ կուգար Սահմանադրութեան գծած շրջանակը, և չէր թողուր զինքը ինքնագլուխ շարժելու կարգ մը թոյլ ժողովականներու մէջ, պատրիարքութենէ իր հրաժարականը տուաւ և քաշուեցաւ, չուզելով ազգային օրէնքը բռնաբարողի աղտոտ անունին արժանանալ։ Իսկ իրմէ վերջ եկող պատրիարքները, եթէ մերթ ընդ մերթ պզտիկ շեղումներ ունեցան Սահմանադրութեան ոգիին ընդդէմ, այն ատեն Ընդհ. Երեսփ. ժողովը Սահմանադրութեան 5րդ և 6րդ յօդուածներու տրամադրութիւնը գործադրել ջանացած է, կատարեալ օրինաւորութեամբ։

Բարթողիմէոս Եպիսկոպոսի սեղապահութեան օրով, Թուրք կառավարութիւնը յաջողեցաւ, կարգ մը վարձկան ազգայիններու ստորնութեամբ, Ազգ. Սահմանադրութիւնը՝ 99րդ յօդուածի տրամադրութեամբ՝ վերաքննութեան ենթարկել տալ։ Կառավարական-Բարթողիմէոսեան այս առաջարկը ակներև դաւադրութիւն մըն էր ազգային իրաւունքներուն դէմ։

Սահմանադրութեան մտադրուած վերաքննութիւնը պէտք էր միշտ ի նպաստ ազգին ըլլար, գոնէ այս էր Սահմանադրութեան հեղինակներուն՝ Մկըրտիչ Աղաթոնի, Ասլանեան Ստեփանի, Ռուսինեանի, Գրիգոր Օտեանի միակ ու միակ նպատակը։ Սուլթանին կառավարութիւնը Սահմանադրութեան վերաքննութեան այդ ազգային նպատակը խափանելու

համար վերաքննութեան սահմանեց այն տեսակ ժամանակ մը, երբ՝ Պանդայի դէպքերուն բերմամբ, ամէն կողմ, նո՛յնիսկ Պոլսոյ փողոցներուն մէջ, հայաջինջ արիւնը կը հոսէր, երբ ազգին երեսփոխաններուն ամենէն անձնուէրները մեռած կամ փախած էին Պոլիսէն, և երբ Բարթողիմէոսին նման Թրքամոլ և պորտաբոյծ անձեր միայն կային կառավարութեան ձեռքին տակ։ Օրմանեան, ապօրէն ընտրութեան ծնունդ, մէկ կողմէն լաւ երևնալու համար Սուլթանին աչքին, և միւս կողմէն միահեծանօրէն և սանձարձակ դիմելու համար իր թաքուն, փառամոլ և ազգակործան նպատակներուն, բոլորովին հակասահմանադրական ուխտով մը նստաւ պատրիարքական աթոռը։ Այդ պատրիարքական երդումը կատարած էր «ապագա՛յ վերաքննեալ Սահմանադրութեան» վրայ։ — Մարդ իր պատւոյն վրայ երդում կ'ընէ, եթէ ունի այդ պատիւը, կը ջանայ կատարել իր երդումը, միմիայն իր պատուաւորութիւնը ցոյց տալու համար։ Օրմանեան երդուընցաւ ապադայ օրէնքի մը վրայ, և այդ օրէն ինքզինքը զերծ նկատեց ո՛և է պատասխանատուութենէ։ — «Տուէ՛ք վերաքննեալ Սահմանադրութիւնը, և ես կէտ առ կէտ պիտի գործադրեմ զայն, իմ ուխտիս համաձայն»։

Չի խորհեցաւ վատը, թէ ընդհանուր սկզբունք մը կայ, որ ամենուրեք կ'իշխէ, և պէտք է իշխէ նոյնիսկ ամենէն ապականուած ու աղտոտ հոգիներուն վրայ։ Այդ սկզբունքը սա է թէ, օրէնք մը կրնայ փոփոխութիւններու, սրբագրութեան կամ վերաքննութեան ենթարկուիլ, բայց մինչև որ աւարտի այ՛դ վերաքննութիւնը, օրէնքին նախնական ձևը չի դադրիր գործադրուելէ, և ամէն գործադիր ժողով կամ անհատ պարտաւոր է այդ օրէնքը տ ա ռ ա պ է ս գործադրել, մինչև որ վերաքննութիւնը աւարտի, և օրինաւոր հեղինակութիւն մը փոփոխուած օրէնքը վաւերացնէ, և հրամայէ անոր գործա-

ղըրութիւնը։ Օրմանեան, կարգ մը մարդերէ ազդըւած, վերջապէս իմաստութիւնն ունեցաւ այդ վերաքննութիւնը ձգձգելու, մինչև որ մեր ազգային սա աննպաստ կացութիւնը դադրէր գոյութիւն ունենալէ։ Բայց այդ իմաստութիւնը պսակուեցաւ բուն օրէնքը արհամարհելու և ոտնակոխ ընելու իր անսանձ վատութեամբը։ Միապետութիւնն ու անպատասխանատու դիկտատորութիւնը ա՛յնքան անպատկառօրէն հրամայած չէին Պատրիարքարանի մէջ, նոյնիսկ ամենէն ամիրայական օրերուն։ Նախ «Սահմանադրութիւն» անունը խափանուեցաւ, և եղաւ «Պատրիարքարանի Օրէնք»։ Նպաստի Սնտուկին դըրամները ըստ կամս մատակարարուեցան, և գործածուեցան պատրիարքական համախոհներու պէտքին ու հաճոյքին։ «Փայտէ մարդերու» ժողովները փոխանակ երկու տարիի (ըստ Սահմանադրութեան 26րդ և 38րդ յօդուածներուն) ամբողջ ինը տարիներ չարունակեցին, միշտ առանց մեծամասնութեան, և երբ մահը հետզհետէ պակսեցուց ժողովականներուն թիւը, և անդամատեց անոնց ամբողջութիւնը, այն ատեն միայն սթափեցաւ Օրմանեան, և ուզեց Հիլլէի չէրիին դիմում ընել, նոր կատակերգութիւնով մը ժողովներու ընտրութեան սկսելով։ Այդ ժողովական ընտրութիւնները կատարելու համար Օրմանեան իբր թէ Սուլթանին կառավարութենէն արտօնութիւն ստացաւ։ Բայց որպէսզի կարենանք հասկցնել մեր ընթերցողներուն, թէ ի՛նչ արժէք ունէր այդ կառավարական արտօնութիւն ըսուածը, և թէ օրինական ո՛րպիսի խախուտ հիմեր ունի այսօրուան Պատրիարքարանի ժողով ըսուած կրկնակի խմբակին գոյութիւնը, կ'ուզեմ հոս համառօտակի նկարագրել այդ խաղցուած Օրմանեանական կատակերգիւթիւնը։

1906 Յուլիս 24ին քանի մը երեսփոխաններու, թիւով 52, նամակներ գրուեցան Պատրիարքարանէն, ծանուցանող, թէ միւս օրը Պատրիարքարանի մէջ

տեղի պիտի ունենար Կրօնական և Քաղաքական ժողովներու օրինաւոր ընտրութիւնը։ Այդ հրաւիրագրերուն հետ ղրկուեցան նաև միանուն ու եռանուն ցանկեր, որոնց վրայէն պիտի կատարուէր ընտըրութիւնը։ Ծուղակը այ՛նքան լաւ լարուած էր, և նշանառութիւնը այ՛նքան ճշդութեամբ կատարուած, որ արդիւնքը անվրիպելի պիտի ըլլար։ Միւս օրը, Յուլիս 25, Օրմանեանի անուան տօնախմբութիւնն է։ Շնորհաւորութեան պատրուակին տակ հազիւ 25 երեսփոխան ներկայացան Պատրիարքարան, ուր պաշտօնէութիւնը Օրմանեանի կողմէն պաշտօն ստանձնած էր մի առ մի տեսակցիլ երեսփոխաններուն հետ, և անոնց հաղորդել, թէ Սուլթանը (իմա՛ Օրմանեան) կ'ուզէ որ տրուած ցանկէն դուրս մարդու քուէ չի տրուի։ Որովհետև բոլոր անոնք, որոնք խօսիլ, դատել և զգալ գիտէին, դուրս ձգուած էին այդ ցանկերէն։ Իսկ այն երեսփոխանները, որոնք չի պիտի ուզէին Պատրիարքարան գալ, մասնակցելու այդ կեղծուած քուէարկութեանցը, իրենց տուներուն մէջ ստացան սուլթան-պատրիարքական սպառնալիքին յայտարարութիւնը, և այսպէս, առանց օրինական նախապատրաստութիւններու, առանց օրինաւոր պայմանաժամի և ցանկերէն դուրս գտնուող անձերու քուէ տալու երեսփոխանական ազատութիւնը յարգըւելու, ընտրուեցան ժողովներ, սուլթանական վարչագիտութեամբ մը, որ յաւէտ ո՛չ յիշատակելի գործ, այլ իբրև ազգային ամօթ պիտի կրնայ արձանագրուիլ պատրիարքական և ժողովական յիշատակարաններու մէջ։

Եւ ուշ կամ կանուխ, երբ հաշուեյարդարութիւն մը կատարենք Օրմանեան պատրիարքին հետ, սա հարցումները պիտի նետենք անոր երեսին, հարցումներ, որոնք իրեն դէմ տրուելիք դատավճռին հիմը պիտի կազմեն։

1. — Եթէ կառավարութեան կողմէն արտօնուած

էր Վարչութիւնը վերակազմել օրինաւորապէս, ի՞նչու ուրեմն չի յարգուեցան օրէնքին տարրական սկզբունքները, և ի՞նչու 140 երեսփոխաններէն 25ին ներկայութիւնը միայն բաւական նկատուեցաւ ընտրութեան համար, մինչդեռ առնուազն 71 երեսփոխաններու պէտք մը կար օրինական մեծամասնութիւնը կազմելու համար։

2. — *Օրէնքը կը պահանջէ հրաւիրագիր և «կարգ խնդրոց» անդամներուն հաղորդել ընտրութենէ 8 օր առաջ, ի՞նչու մէկ օր միայն պայմանաժամ տրուեցաւ, և գաղտագողի գործուեցաւ։*

3. — *Օրինաւոր ընտրութիւններու միջոցին միանուն և եռանուն ցանկերը երեսփոխանութենէն կազմուած յանձնաժողովներ կը պատրաստեն, քանի որ այս ընտրութիւններու մէջ այդ յանձնաժողովները չի կան, ուրեմն այդ ցանկերը որո՞ւ ձեռքով կազմըւեցան։*

4. — *Սահմանադրութիւնը կը պահանջէ, որ ընտրեալը առնուազն 30 տարիքը լրացուցած ըլլայ, ի՞նչու 25–26 տարեկան անդամներ առնուեցան։*

5. — *Ի՞նչ նպատակի կը ծառայէին Օրմանեանի ազդարարութիւնները միայն իր նշանակած մարդերուն քուէ տալու համար, և ի՞նչու սպառնալիքով ու սարսափով սահմանափակուեցաւ ընտրողներուն ազատութիւնը։*

6. — *Ի՞նչու անձնական ծրագիրներու յաջողութեան, և անձնական վրէժխնդրութեան յագուրդ տալու համար, կարգ մը մարդիկ մրոտուեցան և կասկածելի նկատուեցան Սուլթանին կառավարութեան։*

7. — *Ո՞ր օրէնքով նախորդ Վարչութեան անդամները վերընտրելի ներկայացուեցան, և այս մասին Սահմանադրութեան 26րդ և 38րդ յօդուածները բռնաբարուեցան։*

8. — *Եթէ այդ ընտրութեան նպատակը ո՛չ թէ*

նոր ընտրութիւն էր, այլ հին ժողովներու պակաս անդամներուն թիւը լրացնել, ի՞նչու ուրեմն դուրս ձգուեցան Ռ. Եուսուֆեան, Գ. Խտրեան և այլն, և եթէ այս վերջինները հիւանդներ էին, ի՞նչու անոնց տեղ ուրիշ հիւանդներ բերուեցան։

9. — Ի՞նչու խարդախուեցան Գէորգ Եպիսկոպոսի և Տէր Կարապետի տրուած քուէները։

10. — Ո՞ր օրէնքով ընտրեալ հռչակուեցաւ համեմատականի մնացած Վահան Սուրէնեանը։

11. — Ոճիր չէ՞ օրէնքի պահպանութեան պատրուակին տակ օրէնքը սպաննել։

12. — Ոճիր չէ՞ այս բոլոր խարդախութիւնները կատարել, հացկատակներու ձեռքով, և իբրև օրինաւոր կլլեցնել ժողովուրդին այս բոլոր ապօրինութիւնները, և գրեթէ երկու ամիս վերջ միայն իբրև օրինաւոր ընտրութիւններու արդիւնք հռչակել այս վիժած ժողովներուն կազմութիւնը, որոնց անդամներու կէսը՝ եթէ ո՛չ աւելին՝ Դրան պաշտօնական լրտեսներն են, մեծ մասը բացարձակօրէն անբաններ և մակաբոյծներ, և մնացեալը զազիր չահադէտներու խումբ մը։

1906 ի Յուլիս 25 ի Երկուշաբթին, «Երկոտասան Մարգարէից» տօնին օրը, Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ թաղման հանդէսը կը կատարուէր Ազգ. Սահմանադրութեան, որուն դահիճը եղաւ «Երկոտասան Մարգարէից» կրտսերագոյնին անուանակից, վատազգի Մաղաքիա Օրմանեան, իր շուրջը ունենալով փոխանակ 12 մարգարէներու, 25 աղտոտ դաւակիցներ։

Այդ ոճրագործութեան և Սահմանադրութեան թաղման հանդէսին մէջ, Օրմանեան հնաւանդ սովորութեան մը միայն պատկառ կեցաւ։ Տակաւին ցարդ գաւառներուն մէջ ազգայնացած սովորութիւն մը կայ։ Մեռելի մը յուղարկաւորները երբ փոսը կը ծածկեն հողով, և դուրս կ'ելլեն գերեզմանատու-

նէն, դրան մօտ մատռուակուած օղիէն հատ մը կը խմեն, հանգուցեալին հոգւոյն հանգիստ մաղթելով։ Օրմանեան նոյն օրը կատարուած օրինաւոր գործողութեանց յաջողութեանը սատարող Պատրիարքարանի աւագ պաշտօնէից՝ իբրև վարձատրութիւն՝ մէկ ոսկի նուէր տուաւ, երթալ Սըլենտիտի մէջ

պաղ գարեջուրով զովացնելու համար իրենց պասքած ու չորցած կոկորդները։

Վատ գործ, որ գեղեցիկ չորերով կը ծածկուի։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԵՒ ԿՈՑՈՐԱԾՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ

Հայ եկեղեցին ու հայ եկեղեցականութիւնը՝ պատրիարքական աթոռին վրայ՝ ըստ ամենայնի պատկառանքով ու շուքով ցուցադրուեցաւ բաւական երկար ատեն։ Լրջութիւնը, առանձնուած դիրքին ու պաշտօնին հանդէպ յարգանքը, մին էր եղած այն յատկութիւններէն, որոնք իրաւամբ փնտռուեցան հայ պատրիարքներէ։ Եւ պէտք է ըսել, թէ մեր բոլոր պատրիարքները, մինչև Օրմանեան, համեմատաբար կրցան ինքզինքնին պահպանել այն դիրքին մէջ, որուն կը բաղձար հայ ազգին անձնիւր անհատը։ Օրմանեան թեթևսօլիկութեան և հ ո պ պ ա յ ու թ ե ա ն աղտոտ թուական մը բացաւ Հայ Պատրիարքութեան տարեգրութեանց մէջ, և Աթոռի մը, ո՛չ թէ իր անձին, պատկանող շուքը, պատկառանքը ցեխի մէջ թաթխեց, և այսպէսով ստորնացուց պատրիարքութեան արժանապատուութիւնը։ Օրմանեան դաստիարակուած ու սնուած կաթոլիկ միջավայրի ապականութիւններուն մէջ, կարգ մը ըստորին յատկութիւններու հետ ժառանգած է նաև ցուցամոլութեան և ջ լ դ ի կ ու թ ե ա ն ախտը, որ միացած է իր փառասիրութեան և դրամամոլութեան ցանկութիւններուն, և ժողովուրդը, թշուառ ու հարստահարուած ժողովուրդը, հանդէսներով խաբելու և քնացնելու կառավարական մտադրութեան ու բաղձանքին, զինքը ժամէ ժամ, եկեղեցիէ

ՄԷԿՈՒ ՄԸ ԵՐԱԶԸ

եկեղեցի և հանդէսէ հանդէս վազցուց, և ինքզինքը ծայրայեղ լկտութեամբ մը, իբրև դերասան ներկայացուց բեմերուն վրայ, ոսկեճամուկ հանդերձանքներով, որոնց ներքև ո՛չ թէ ազգին ցաւերով մաշուած սիրտն էր որ կը տրոփէր, այլ երևնալու յարատենչ մարմաջը։ Գրեթէ քսան տարի կաթոլիկ եկեղեցիին մէջ քահանայական պաշտօն վարած, վարժուած էր արդէն ամէն օր պատարագելու. այդ վաղնջուց սովորութիւնը խլուած չըլլալով իրմէ, և ինքը միշտ խորքին մէջ կաթոլիկ մնացած ըլլալով՝ հակառակ իր դրսերևութային կեղծ հայութեան, եթէ չի գտնէր եկեղեցիներու բազմութիւն մը, Պոլսոյ մէջ, ապահովաբար իր տունին մէջ պիտի կազմէր իր մասնաւոր սեղանը, և պապի մը պէս պիտի պատարագէր առանձին։

Մարդերու ներքին կեանքին խառնուելու նպատակ չունի՛նք բնաւ, եկեղեցական ներքին համոզումները մեզ չե՛ն հետաքրքրեր բնաւ, գիտենք միայն թէ եկեղեցականութիւնը կեղծիք մը, արտաքնայարդար ոչնչութիւն մըն է, գեղերեսուած դիակ մը, որուն թաղումը մեզի չի պատկանիր։ Բայց գոնէ իրաւունք ունինք խառնուելու այն գործերուն, որոնք ներքին կեանքի մը ժողովրդական ու հրապարակային արտայայտութիւններն են։ Եւ ահա՛ այս պատճառով կ՚ուզենք ուշադրութեան առնել Օրմանեանի պատարագիչի վազքը եկեղեցիէ եկեղեցի։

Օրմանեան, պանդուխտ ու մուրացկան քահանայի մը պէս, թաղէ թաղ վազեց, պատարագելու և ատով փայլուն երևնալու և դրամ դիզելու մարմաջով, բայց իր այդ նպատակները պարտկել գիտցաւ, ըսելով, թէ ինքը փափաք չունի, բայց թաղի ժողովուրդներուն թախանձանքին գոհացում տալու զիջումով միայն կը յօժարի այդ ձանձրոյթները յանձն առնել։ Հարցուցէ՛ք թաղական խոր-

հուրդներուն, և անոնք ձեզի պիտի պատմեն, թէ Օրմանեան ի՛նչ անպատկառութեամբ գիրենք կը ստիպէ, մերթ աղաչելով և մերթ սպառնալով, որպէսզի գինքը հրաւիրեն իրենց եկեղեցիները։

Թուրք կառավարութիւնն անգամ ուշադրութեան առաւ Օրմանեանի պատարագիչի այս հալըշտապ ընթացքը, որ մը Գարթալ և Ալէմտաղի երթալէ գինքը արգիլեց, և պատեհ առթիւ մը, երբ

Սուլթանը Թահսինի բերնով հարցումներ ըրաւ Օրմանեանի, իր այս անօրինակ երթեւեկին առթիւ, Օրմանեան պատասխանեց. «Ես ստիպուած եմ հանգիստս ծախել, եկեղեցիէ եկեղեցի վազել, դէպի սուլթանական գահը հաւատարմութիւն քարոզելու ժողովուրդիս, և թոյլ չի տալու որ խռովարար յեղափոխականներ մուտ գտնեն ժողովուրդիս մէջ, և պղտորեն անոր հաւատարմական զգացումները»։ Թուրք կառավարութիւնը, չգիտեմ, գիտութեա՞մբ թէ անգիտութեամբ, այլեւս վեր չառաւ Օրմանեանի բուն նպատակը ծածկող վարագոյրը, և Սուլթանի գոհունակութեան բարեւին հետ 800 ոսկի պարունակող քսակ մը յանձնուեցաւ օրուան պատրիարքին։

Օրմանեանի առջև միայն Գատը-Գիւղի եկեղեցիին դուռը փակ մնաց, շնորհիւ Աբիկ Ունճեանի անսիրելութեան, և երբ Ունճեան սպաննուեցաւ, առաջին գոհունակութեան ձայն բարձրացնողը եղաւ Օրմանեան, քանի որ այդ սպաննութիւնը իր առջև կը բանար Գատը-Գիւղի եկեղեցիին դռները։

Պոլսոյ մէջ չի կայ հայ մը, որ այս ամենուն համոզուած չըլլայ սրտով ու խղճով։

Այդ չահախնդրական, ցուցամոլ պատարագները, որոնց նպատակը, ինչպէս ըսինք, նախ անձնական փառասիրութիւնն ու դրամամոլութիւնն էին, և յետոյ՝ ժողովրդական կեանքն ու զգացումները հանդէսներով բթացնելու աղտոտ ու հակազգային մտադրութիւնը, երկու տեսակէտով վտանգեցին մեր ազգային կեանքի, հ ա յ կ ա կ ա ն խ ն դ ր ի կարեւորութիւնը։ Նախ, որ հայ ժողովուրդը գրեթէ ամէն կիրակի գոհաբանական աղօթք մը լսեց, փառաբանութեան ձայն մը, երգ մը հանդէպ Սուլթանին, զոր Օրմանեան չի խղճաց իբրև ազգին առատագութ և ամենողորմ հայրը ներկայացնել։ Ենթադրենք, պահ մը, թէ կեղծաւոր և պարագաներէ

հարկադրուած փառաբանութիւն մըն էր կատարուածը, կատակերգութիւն մը, զոր Օրմանեան կ'ուզէր խաղալ հանդէպ այն Սուլթանին, որուն հիւանդ և խելագար մարմինը բիւրաւոր հայերու արիւնով լուացուեցաւ, և որուն իբրև դարուս Պիկմալիոնին սարսափը կոտորած մը աւելի յառաջ բերաւ մայրաքաղաքէն սկսեալ մինչև գաւառներու ծոցը թաղուած աննշան և մոռցուած գիւղին անկիւնը։ Բայց ամէն կիրակի, պատրիարքական այդ գոհաբանական աղօթքները Եըլտըզի Դահիճին տեղեկագրուեցան Սուլթանի խաֆիյէներուն ձեռքով։ Սուլթանական աղօթքը պարտաւորիչ հանգամանք մը առաւ, և կասկածելի նկատուեցան բոլոր այն եկեղեցականները, որոնք առանց նոյն իսկ ոեւէ թաքուն նպատակի, չուզեցին Օրմանեանի այդ աղօթասէր սովորութեան հետևիլ։ Միւս կողմէն՝ գրեթէ ամէն շաբաթ ժողովուրդը այդ լկտի աղօթքներուն ունկնդրելով, ինքն ալ վարժութիւնը ունեցաւ իր հաւատարմական զգացումներուն իրական արտայայտութիւնը տեսնել պատարագիչի բերնին մէջ, և այնուհետև ստիպել բոլոր եկեղեցականները, որպէսզի Օրմանեանի սովորութեան հետևին, իրենց թաղի ժողովուրդին հաւատարմութիւնը չի վտանգելու համար։ «Սովորութիւնը երկրորդ բնաւորութիւն կ'ըլլայ» կ'ըսէ առածը, միևնոյնը պատահեցաւ նաև Պոլսոյ հայ ժողովուրդին համար։ Օրմանեանի կեղծարար ու շահախնդիր միտումներուն այդ լկտի մարմնացումը, Սուլթանական աղօթքը, ամենավատ ազդեցութիւնը ըրաւ Պոլսական հայ տարրերուն վրայ, զանոնք ակամայ ու անզգալաբար թեքեց իրենց հայութեան անպղտոր և յստակ դարաւոր զգացումներէն, և անոնց ներարկեց ազգաջինջ այն թոյնը, զոր նոյնիսկ Սուլթանին բռնաւոր և գրեթէ անասական բրտութիւնը պիտի չի կրնար պատրաստել։

Օրմանեանի պատրիարքութեան շրջանը, ուրեմն, պիտի կրնանք ըսել թէ, մասնաւորաբար Պոլսոյ Հայութեան համար ամենէն աղետաբերը եղաւ, քանի որ ողջամիտ հայու նկարագիրը քանդեց, անոր տեղ դնելով իր անգոյն, վատասերած և անսկզբունք ցուցամոլութիւնը։ Ասոր համոզուելու համար հարկ չի կայ երկար ուսումնասիրութիւններու։ Պոլսոյ Հայութեան տասներկու տարուան կեանքին հետ մօտէն շփումներ ունեցող մէկը դիւրաւ պիտի կրնայ զատորոշել այն բոլոր փուլերը, որոնք այդ ազգային վատասերումը պատրաստեցին։

Խնդիրը պէտք է քննենք տարբեր տեսակէտով մըն ալ։ Հասարակաց դժբաղդութիւն մը, զրահաւորի մը ընկղմումը, հանքի մը փլուզումը, վառօդարանի մը պայթումը, և ասոնց առթած ոևէ պատահար ազգային սուգի մը պատճառը կը դառնայ, և յետաձգել կուտայ վեհապետական կամ նախագահական ո՛և է ծրագրի գործադրութիւն, ըլլայ ճամբորդութեան թէ խնճոյքի։ Այս տեսակ յետաձգումներ, նախ մարդկայնական անհրաժեշտ պարտականութիւններ են, և յետոյ քաղաքավարական ցոյցեր, քանի որ պատահարները կարգ մը կիներ այրիացուցած, զաւակներ որբացուցած և ազգը զրկած են արի ու ժիր բանուորներէ ու զինուորներէ։ Ամէն մարդ պարտաւոր է յարգել դրացիին սուգը, և ազգի մը նախագահը ա՛լ աւելի պարտաւոր է յարգել ու յարգել տալ ազգին սուգը, իբրև այն ազգին ներկայացուցիչը, հրաժարելով իր անձնական միտումներէն, իր անձնական հաշիւններէն, գոնէ այդ տեսակ սուգի օրերուն մէջ։ Այն նախագահը, որ՝ հակառակ իր կոչումին՝ ազգին սուգը կը ծաղրէ, մատնիչն է, դաւաճանն է այն ազգին։ Օրմանեան մեր սգաւոր և արիւնոտ ազգին դաւաճաններէն մին եղած է, եթէ զինքը դիտենք այս հայեցակէտէն։

Իր պատրիարքութեան օրով, մեծ ջարդերէն վերջ, շարունակ տեղի ունեցան մասնակի ու փոքր կոտորածներ Վանի ու Պիթլիսի նահանգներուն մէջ։ Սասուն, երրորդ, չորրորդ անգամ ըլլալով, իր արիւնի մկրտութիւնն ընդունեց, ու լեռներէն խոյս տուող դժբաղդ կիներ ու որբուկներ Մշոյ հարթ դաշտին մէջ ոստիկաններու ձիերէն կոխկրտուելով սպաննուեցան, իրենց կնոջական պատիւը բռնի խլուելէ վերջ։ Եւ երբ թնդանօթները կը գոռային, երբ արիւնը կը հոսէր, երբ հրդեհուած գիւղերը իրենց մուխերուն տակ մոխիրներ կը փսխէին, երբ սուիններուն ծայրը անցուած երեխաներ իրենց հոգեվարքի ցաւը կը ճըւային, երբ թշուառութիւն ու զրկումներ կնոջական արցունքէ գետեր կը կազմէին, Օրմանեան, չի լսելու համար այդ ամէնը, ու չի տեսնելու համար այդ սրտակեղեք ու ցնցող տեսարանները վշտի, տառապանքի ու մահուան, կը պատարագէր եկեղեցիէ եկեղեցի, միշտ զուարթ ու անհոգ, միշտ հանդիսասէր ու դրամապաշտ, միշտ ցուցամոլ ու անզգայ, իբր թէ թշուառութեան ու սարսուռի այդ տեսարանները իր փառքին ջահերն ու ծնծղաներն եղած ըլլային։ Եւ ամէն պատարագէ վերջ, ճոխ ու հացալից սեղանի մը գլուխը բազմած իր հացկատակ արբանեակներով, ներկայ կիներու կենացը կը խմէր, գիտնալով հանդերձ, թէ իրեն մատուցուած այդ գինին ու այդ գինարբուքը կոտորուածներու արիւնովը ու որբացածներու արցունքովը ու անէծքովը խառնուած էր։ Պատրիարքի մը անձին ու օրինակին մէջ մարմնացած այս անխիղճ ու վատասիրտ հակազգայնականութիւնը չի կրնար արդարանալ և ո՛չ մէկ մարդկային դատաստանով, ո՛րքան ալ ամբարիշտ ըլլայ դատաստան մը և անարդար։ Եւ ա՛յսքան անխղճութիւններ տեսնելով ազգին ներկայացուցիչը եղող պատրիարքի մը անձին վրայ, շատ չենք զարմանար երբ Բաբ-

ՏՈՔԹ. Յ. ՌՈՓՃԵԱՆ
Օ՛ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

դէն վարդապետ Մուշի որբերուն դրամը կը գողնայ, զանոնք անօթի թողլով, և երբ հաւաստի աղբիւրներէ կ'իմանանք, թէ Պիթլիզի երբեմնի Առաջնորդ, Եղնիկ վարդ. Գալբագճեան, Սասնոյ վերջին դէպքերու ատեն կուսակալին հետ Սասնոյ այրեացուեր գիւղերը պտոյտի ելած միջոցին, հեշտասէր կուսակալին մարմնական ցանկութիւնները գոհացնելու համար, այրիացած հարսերէն գեղեցիկները իր ձեռքով կը յանձնէ Սուլթանի այդ լկտի փոխանորդին։ Պատրիարքին այդ սիրական վարդապետը որ, ի վարձ իր դաւաճան կաւատութեան, եպիսկոպոսական վըկայական մը առաւ, յետոյ հոգևոր հովիւ նշանակուեցաւ Պուլկարիոյ, ուր՝ եթէ երթար՝ ապահովաբար դէմ առ դէմ պիտի գտնուէր իր միջնորդութեամբը պատիւնին աղարտուած Սասունցի խեղճ հարսերու եղբայրներուն, որոնց արդարադատ դընդակը վրէժի լաւագոյն գործը պիտի կատարէր։ Բայց ի՞նչու մեղադրենք վարդապետը, երբ օրինակը վերէն, պատրիարքական աթոռէն կը տրուի. վարդապետը մարմինները պղծել կուտայ, իսկ պատրիարքը հոգիները սպաննելու կը ջանայ. վարդապետը աւերակներու մոխիրներուն վրայէն կը քալէն սառնասիրտ, մինչ պատրիարքը համայնքին սուգը կը ծաղրէ անպատկառ լրբութիւնով մը, որ պատմութեան մէջ իր օրինակը պիտի չունենայ։ Ա՛հ, ո՛րքան վատեր, որոնք ճշմարիտ հերոսներու նահատակութենէն վերջ, ապրեցան միմիայն արատաւորելու անոնց անմահ յիշատակը, ծաղրելու անոնց փառապանծ վաստակը, և սնանելու անոնց արիւնովըն ու ոսկրոտիովը։

Օրմանեան այս գերեզմանակապուտներուն պարագլուխը հանդիսացաւ, ու այնպէս կը մնայ տակաւին, իր պաշտօնավարութեան և իր անձին լծորդած ազգին նախատինքն ու ամօթը։

Ամօ՛թ իրեն։

ԲԱՐԳԷՆ ՎՐԴ. — Սրբազա՛ն, արիւնն ալ քամե՞մ
[illegible] — Չէ՛, [illegible] դրամը առի՛ր, կը բաւէ…

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ԵՒ ՏԱՐԱԳԸՐԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Օրմանեան, եթէ իր Պոլսոյ Պատրիարքի հանգամանքով, ամէն ճիգ թափեց Պոլսոյ հայութեան ըղձացումները ջղակոտոր ընելու և զայն առաջնորդելու դէպի ազգային կեանքի աղտոտ անտարբերութիւնը, միւս կողմէն՝ գաւառացիներն ալ նուազ չի տուժեցին այդ պատրիարքի ներկայութենէն։ Եւ այլապէս գաւառները աւելի հարուածուեցան անոր օրով մատնուելով տնտեսական փճացումի մը, զոր դարմանել կարելի չի պիտի ըլլայ, և ոչ մէկ ատեն։

Տիգրան Տէր Ներսէսեան, իբրև առաջին գործակատարը Պատրիարքարանի, իր պաշտօնին բերմամբ շարունակ յարաբերութեան մէջ գտնուեցաւ ոստիկանական նախարարութեան հետ։ Թուրքիոյ մէջ ոստիկանութենէն աւելի աղտոտ ու ապականուած տարր մը գոյութիւն չունի։ Սուլթան Համիտ, երկրին ժողովուրդներուն, մանաւանդ հայերուն, արիւնը ծծել տալու համար, այդ վամփիր-տզրուկները կ'ապրեցնէ կարծես։ Եւ ոստիկանները երկրին ժողովրդեան պահպանութեան տարրերը ըլլալէ աւելի, պաշտօնազգեստ գողեր են, որոնց մատը գործ ունի ամէն տեսակ կաշառակերութիւններու, հարստահարութիւններու, զրպարտութիւններու, ամբաստանութիւններու և սպառնալիքներու մէջ։ Անո՛նք են, որ՝ կարգ մը գործիք եղած մարդերու օժանդակութեամբ՝ վնասակար թուղթեր պատրաստելով՝ անմեղներու գրպանները կամ տուները կը ձգեն, յետոյ կը խուզարկեն, ժուրնալ կը պատրաստեն, և ժուրնալ պատրաստելէ առաջ սակարկութեան կը մտնեն անմեղներու հետ, խոշոր գումարներ ձեռք ձգելու թաքուն մտածումով. ասո՛նք են որ գերադաս պաշտօնէութեան կասկածներ կամ երկիւղներ կը ներշնչեն երկրին անդորրութեանը մասին, և փոխադարձ կասկածներ ծնցնելով տեղական կառավա-

րութեան և ժողովուրդին մէջ, կը պատրաստեն եթէ ոչ ջարդերը, գոնէ տեղական տագնապները, հարըստահարութիւնները։ Մինչև Սուլթանը հասնելու համար, հարիւրաւոր սուլթաններու պիտի հանդիպիս դո՛ւն ալ, էֆէնտի՛ն ալ, և մի՛ զարմանաք, երբ ըսեմ, թէ ամենէն արհամարհուած ու աննշան փոլիսը, զօրօրինակ քէլ Մստօն, իր կարգին ու իր դիրքին մէջ Սուլթանէն աւելի աղտոտ ու վատոգի նկարագիր մը և ընկճող ու կործանող ուժ մը ունի։

Եւ գաւառի ժողովուրդը, ամենէն աւելի, զոհուած մըն է այդ աղտոտ ու գռեհիկ ուժին։ Կարելի չէ գրչով բացատրել այն սոսկումը, զոր այդ պաշտօնազգեստ մարդիկը կը սփռեն երկրին ամէն կողմերը, մայրաքաղաքի կեդրոնէն սկսելով։ Այս փոլիսներուն ամսականը 200—250 ղրշ․ է միայն, բայց այդ պաշտօնը ձեռք ձգելու համար քանտիտաններ 50—60—80 ոսկիներ կաշառք կը վճարեն, առով իրենցմէ պաշտօնապէս սրբել տալու համար նախ իրենց գողի կամ մարդասպանի նախկին դատապարտութիւն մը, և այնուհետև նորէն սկսելու՝ այս անգամ պաշտօնական զգեստի տակ ծպտուած, պաշտօնական գողութիւններու և հարստահարութիւններու շարք մը, որուն վախճանը մինչև հայերու քաղաքային յանցանքով դատապարտութեան կը յանգի յաճախ։ Միայն փոլիսը չէ՛, որ այսպիսի տարրերով կազմուած է ամբողջ Թուրքիոյ, ու մանաւ որապէս Անատոլուի գաւառներուն մէջ։ Կուսակալէն սկսեալ մինչև պարզ միւտիւր մը, Ատլիէի նախագահէն սկսեալ մինչև պարզ մուսթանթիք մը կամ հարցաքննիչ դատաւոր մը պաշտօնական գողերու ահագին շարք մը կը հիւսեն, իրենց ծախու առնըւած պաշտօնները ծառայեցնելով ո՛չ թէ երկրին ու ժողովուրդին, այլ միմիայն իրենց անձնական օգտին։

Հայկական խնդիրը, հայկական յեղափոխութիւնը

տանց հացին իւղ քսեց կարծես։ Որովհետեւ հայկական խնդիրը ժողովուրդին դահիճ այս պաշտօնեաներու կողմէն պարզապէս իբրեւ ոսկեհանք մը շահագործուեցաւ։ Օր մը, Բերայի Սքլանտիտին վերին խուցերէն մէկուն մէջ, տեսակցութիւն մը ունեցանք՝ իմ հայրենակցի հանգամանքովս՝ Բ. քաղաքի գայմագամ Ա. պէյի հետ, եւ օգտուելով այս քիթքթի տեսակցութենէս, ուզեցի մանրամասն տեղեկութիւններ քաղել գաւառի վարչական կերպին ու վարիչներու վարուելակերպին մասին։ Գայմագամը սապէս պատասխանեց ինծի. «Կայ տասը տարի մը, — ա՛լ Թողունք անցեալը — որ գաւառներու մէջ չի կայ կառավարական վարչութիւն, ինչ իմաստով որ պէտք է ըմբռնել այս երկու բառերը, իբրեւ քաղաքակըրթուած մարդ։ Ամէն պաշտօնէի համոզումը սա է, թէ թուրք կառավարութեան վարչական այս ձեւը երբէք պիտի չի կրնայ դիմանալ մինչեւ վերջ, ուշ կամ կանուխ անիկա հիմնական փոփոխութիւն մը պիտի կրէ, եւ այդ բարեփոխուած վարչութեան մէջ արդի պաշտօնեաներէն եւ ոչ մին իր ձայնը կամ իր աթոռը պիտի կրնայ ունենալ։ Ապա ուրեմն ապագային մեզ թերեւս իբրեւ տունի մը սպասաւոր անգամ պիտի չուզեն գործածել, քանի որ մենք ալ վստահ ենք, թէ մեր աս խելքով ու մտաւոր կարողութեամբ, թո՛ղ թէ գայմագամութիւն, այլ պարզ գործաւորութիւն մը անգամ ընելու արժանիքէ զուրկ ենք։ Քանի որ ապագան մեզի շատ որոշ կ'երեւի, ա՛լ մենք չենք կրնար մտածել ո՛չ կառավարութեան եւ ո՛չ ալ ժողովուրդին շահը։ Մեր շահը եւ մեր ապագայ հանգըստաւէտութիւնը ամենանուիրականն է մեզի համար։ Պէտք է դրամ շահիլ, ահա՛ նպատակը. դրամի տէր ըլլալու միջոցին պատուաւորութիւնը կամ ապօրինութիւնը մեզ չեն շահագրգռեր, քանի որ օրինաւոր միջոցով չենք կրնար շահիլ, ապօրէն միջոցը կը նախադասենք. ժամանակը եւ մեր պաշտօնը կը

ներէ ատոր ։ Եւ ահա՛ ժողովուրդը կը կեղեքենք, առիթները կը չահագործենք, ինչարկին առիթ կը ստեղծենք ։ Ո՛ղջ թող մնայ հայկական խնդիրը, որուն եսեսէն ո՛չ միայն չորս տարուան պաշտօնավարութեանս միջոցին 1500 ոսկի դրամ վաստկեցայ, այլ և բարձրացայ մինչև միւթէմայիզի աստիճանին ։ Իմ չահած գումարս հնգապատկէ, տասնապատկէ, և այն ատեն պիտի համոզուիս, թէ գաւառներու մէջ կուսակալ մը ի՞նչ կը վաստկի ապօրէն միջոցներով, ու հայկական խնդրի պատրուակով ։»

Այս ընդհանուր հանգամանքը նկատի առնելէ ետք, դառնանք մեր ըսելիքին ։ Տիգրան Տ. Ներսէսեան, պարզապէս և չահագործելու համար առիթներն ու պարագաները, իր կաշառակեր-միջնորդի հանգամանքով, սառ ցրտութիւն մը յառաջ բերաւ ոստիկանութեան նախարարին և Օրմանեան պատրիարքին միջև ։ Այդ ցրտութիւնը երթալով սուր հակառակութեան մը յանգեցաւ, որուն հետևանքը սա եղաւ որ Օրմանեան, իր վատի ու ստորինի աղտոտ խմորովը ցանգուած Տէր Ներսէսեանի ապօրէն չահերը պաշտպանելու համար, ոստիկանութեան նախարար Շէֆիք փաշայի դէմ բողոքեց Սուլթանին, պատրուակելով, թէ անիկա արգելք կը հանդիսանայ գաւառացի կարգ մը պարկեշտ վաճառականներու Պոլիս երթևեկին ։ Սուլթանը ապահովաբար դժոխային ծիծաղով մը հիւրնկալեց հայոց սէվ-կ ի ւ լ ի ւ և ս ա տ ը գ պատրիարքին բողոքը, երկրին վարչութեան բուն ջիղը ձեռքը բռնող իր վէզիրին դէմ ։ Եըլտըզի Քէօշքը աշխարհի միակ կեդրոնավայրն է, ուր դաւադրութիւնները, ոճրագործութիւնները, կեղծ ժպիտներու տակ սքողուած դաւաճանութիւնները, ծիրանիի տակ թաքնուած յիմարութիւնը, բիրտ ստախութիւնները, համերաշխութեան դիմակին տակ պահուող երկպառակութիւնները, եղբայրական սիրոյ պիտակին տակ ծած-

կըւած մատնութիւնները, հակառակութիւնները, բողոքները ա՛յնքան մօտ կ՚ապրին իրարու իբրև մէկ անկողնի մէջ պառկող մծղնկաներ։ Եւ Եըլտըզի Դիւահարը հաճոյք կը զգայ այն ատեն միայն, երբ ինչ ինչ պէտքեր կուգան զինքը հաւաստել, թէ ամբողջ Թուրքիան ու անոր մայրաքաղաքը Եըլտըզի ներքին վիճակին մատնուած են։

Այն բոլոր հակառակութիւնները, որոնք Թուրք ժողովուրդը զէնքի, կոտորածի ու թալանի առաջնորդեցին մեծ ջարդերու ատեն, գաղտնապէս Սուլթանէն թելադրուեցան։ Սուլթան Համիտ Հայերուն իր անձին ու իր անձնական դժոխային վարչութեան դէմ ցոյց տուած զզուանքը վատօրէն իբրև Թուրք ժողովուրդին դէմ լարուած ատելութիւն մը ներկայացուց իր զինուորական գործակալներուն, և անոնց ու անոնց ստորադասեալներուն միջոցաւ՝ աստիճանաբար՝ մինչև տգէտ ժողովուրդին ականջը հասցուց սա գաղտնի կարգախօսը, թէ «Հայերը Թուրքերը պիտի ջարդեն, պատրաստուեցէք դո՛ւք հայերը ջարդելու»։

Այս գաղտնի կարգախօսի ծագումին ու հրատարակութեան մասին ինծի ընդարձակ ծանօթութիւններ ու հաւաստի փաստեր տուաւ Դրդ. Զօրաբանակի շրջանակին բարձրաստիճան զինուորական մը։ Այս և այսպիսի մեքենայութիւններու վարժ Համիտը, Հայոց Պատրիարքը քաջալերեց իր բողոքին մէջ, ու միևնոյն ժամանակ Շէֆիք փաշան գրգռեց, բառ առ բառ անոր հաղորդելով Օրմանեան Պատրիարքին բողոքները։ Եթէ Օրմանեան բողոքեց ու քաշուեցաւ իր պատրիարքական անուանարկուած ու ստորնացած աթոռին անկիւնը, ոստիկանութեան նախարարը, սակայն, անգործ չի կրցաւ նստիլ։

Ան անգամ մըն ալ ինքզինքը Հայոց Պատրիարքին ցոյց տալու համար, իր բովանդակ մեծութեանը մէջ, իր վրէժխնդիրի սլաքները դարձուց մեծ մա-

սամբ խեղճ գաւառացիներուն դէմ: Գաղտնի հրամաններ տրուեցան մինչև գաւառին ամենէն մոռցուած անկիւնները, և երբ այդ խստութիւններու երեսէն Պոլսոյ մէջ ընտանեկան հաւաքումները արգիլուեցան հայերուն համար, անդին գաւառին մէջ նոյնիսկ դրացի գիւղերու երթևեկները արգիլուեցան, կուսակալութեան մը սահմաններուն մէջ վաճառականական երթ ու դարձը խափանուեցաւ, աննշան ու աննպատակ դէպքերը կարևորութիւն առնել սկսան, ու գաւառացի հայուն համար բացուեցաւ տնտեսական տագնապի, արժանապատուութեան ստորնացումի թուական մը, որուն նմանը նոյնիսկ մեծ ջարդերու ատեն չէր զգացուած: Գաւառացին իրապէս սարսռաց իրերու այս կացութենէն: Ջարդը միայն երկրին հայ բնակչութիւնը կոտրակեց, բայց գոնէ վրէժխնդրութեան զգացում մը արթնցուց ողջ մնացողներուն հոգիին խորը, թալանը՝ միայն նիւթական հարստութիւն մը փճացուց, բայց աշխատելու և նոր տնտեսական դիրք մը, կացութիւն մը վերստեղծելու ըղձանքը կաթեցուց դժբաղդ հայուն սրտէն ներս: Հայը տակաւին ազատութիւն մը ունէր ապրելու, հոգ չէ՛ թէ տառապանքի ու աւերակներու գիրկը, գործելու և տքնելու իրաւունքը ունէր, հոգ չէ՛ թէ դժուարութիւններու և նախատինքի տարափի մը ներքև: Այսօր՝ Տէր-Ներսէսեանի չահախնդրութեամբը ստեղծուած սոյն հակառակութեան պատճառով, ապրելու և պարկեշտօրէն աշխատելու իրաւունքը կը յափշտակուէր իրմէն, իբրև վրէժխնդրութիւն մը Օրմանեանի բողոքին: Սոյն վրէժխնդրութեան ահաւորութիւնը այն ատեն միայն զգաց գաւառացին, երբ կարգ մը Կարնեցի ու Վանցի պարկեշտ վաճառականներ, Պոլսոյ համար 40–50 ոսկիի փոխարէն մէյ մէկ անցագիր ձեռք բերելէ վերջ, նաւէն դուրս ելած պահերնուն իսկ Ղալաթիոյ քարափէն նորէն անմիջապէս նաւ փոխադըր-

ւեցան իրենց տեղերը վերադարձուելու համար։ Օրմանեան լսեց այդ խեղճերուն ցաւոտ ու դառնակսկիծ աղաղակը, որ գաւառացի հայուն տնտեսական փճացումի հուսկ բողոքն էր, արիւնով ու լեղիով զանգուած բողոքը, իզուր յուսադրեց զանոնք, պատգամաւորներու բերնով, և երբ իր տուած յոյսերը ապարդիւն մնացին, երբ՝ պատրիարքական խոստումներու հակառակ՝ Հայը միշտ արգելափակ մնաց իր գիւղին ու իր խանութին անկիւնը, Օրմանեան ելաւ անպատկառօրէն յայտարարելու, թէ «Կառավարութիւնը զինքը կը խաբէր, և ինքը ստիպուած էր իր ժողովուրդը խաբելու»։ Հարցուցէ՛ք Օրմանեանին, և ինքը անպատկառօրէն ու cyniquement, անգամ մըն ալ պիտի կրկնէ այս բառերը։ Վատասիրտ պատրիարքը չուզեց համոզուիլ, թէ Սուլթանին հլու գործիք դառնալուն, և գիտութեամբ իր հօտը, իր բազմաչարչար ժողովուրդը խաբելուն մէջ ոճրագործութիւն մը կար պահուըտած։ Օրմանեան գաւառի ժողովուրդին տնտեսական փճացումին մէջ մատնիչի դերը կը խաղար, ո՛չ թէ համոզումի մը, անձնական սկզբունքի մը արդիւնքով, այլ պարզապէս իր ապուշ փառասիրութիւնը և իր անձին զօշաքաղութիւնն ու շահախնդրութիւնը չի վտանգելու համար։

Աւետարանի դատը և հայկական խնդիրը շատ մը յարամերձութիւններ ունին իրարու հետ։ Աւետարանի դատին մէջ Յուդա ճշմարտութիւնը կը մատնէ դրամի գնով. Օրմանեան հայկական դատին մէջ կամաւոր խաբէութիւններով կը գործակցի Սուլթանական էնթրիկներուն, իր ամսականները և պագշիշները կանոնաւոր ստանալու համար։

Յուդա և Օրմանեան, հինի ու նորի ագուցում մը, նախատալից հիւսուածք մը ճշմարտութեան ու արդարութեան կուշտին վրայ։ Առաջինին համար այսպէս կ'ըսէ հեղինակ մը. «Յուդա մէկն է այն վատոգի մարդերէն, որոնք յեղափոխութիւններու

ժամանակ կը վխտան և որոնցմէ քանըհինգ տարիներէ իվեր չատ տեսանք ։ Ասոնք կուսակցութիւններու մէջ կը տարուբերուին , փնտռելով , թէ ո՞ր կողմը պիտի հակի յաղթանակը , որպէսզի զօրաւորին կողմը միտին ։ Ժագոպէն մըն է , որ Ռոպէսփիէրի ջերմ արբանեակ մը (se'id) ըլլալէ վերջ , Նաբոլէոնի դարպասողը կ'ըլլայ , եսամոլ պաշտպանողական մըն է , որ Ֆուշէի նման , քանի մը ամսուան մէջ հակառակ երդումներ կ'ընէ , այսօր տէրօրիստ հանրապետական մըն է , վաղը՝ վարդապետական մը , միւս օր՝ Կեսարի պաշտօնեայ , աւելի յետոյ՝ թագաւորին ծառայ , ու վերջ ի վերջոյ՝ մատնիչ թէ՛ թագաւորին , թէ՛ կայսրին , թէ՛ հանրապետականներուն , և թէ՛ ամբողջ աշխարհի··· Յուդա իր տէրը մատնելու համար դրամ կ'առնէ , և ատով իսկ անիկա լըրտես մըն է ի հաշիւ ոստիկանութեան ։ Անիկա լրտեսէն ալ ստորին է , որովհետև լրտեսութեան համար ո՛չ եռանդ ունի , ո՛չ անտարբերութիւն , ո՛չ անշահախնդրութիւն և ո՛չ ալ հրահանգ · ցուրտ , փառասէր , նենգաւոր ու չար սիրտ , ու անարի , սուտ խըղճամիտ , Թարթիւֆ , իր մէջ կ'ամփոփէ ամէն ինչ որ մատնութիւն մը զազրելի ու աղտոտ կրնայ ընել ։ Յաջողութեան օրերու մէջ անկէ չի վախցուիր · կարելի է զայն վեհանձն նկատել · իր ընտրած կուսակցութեան համար կ'աշխատի · բայց դժբաղդ օրերու մէջ իր հոգիին գաղտնի աղտոտութիւնը կը ժայթքէ , և ցոյց կուտայ պատարուն վատասրտութեան մը միացած նենգամտութեան մը լրումը ։ Տեսնըուած են դիւցազնական մատնութիւններ , սխրալի երդմնազանցութիւններ , կուսակցական կորովի օճտումներ , յանդուգն ուրացումներ ։ Մեր փոփոխամիտները (girouette) աւելի աննկարագիր հոգիներ են, քան ճշմարիտ ապիրատներ ։ Յուդայի գործը ամէն տեսակէտով գործն է բարոյական զգացումէ զուրկ մարդու մը , որ խելք ունենալով հանդերձ անասու-

նի մը պէս կը գործէ։»

Օրմանեան Պատրիարքի դիրքն ու կացութիւնը որակելու համար նոր բառերու պէտք չենք տեսներ բնաւ։ Իր գործելակերպն ու լպրծուն նկարագիրը այնքան նմանութեան գիծեր ունին Յուդայի մը կամ Ֆուշէի մը, որ Ա․ Արփիարեան Օրմանեանը խտացուց opportuniste բառին մէջ։ Օրմանեան Պատրիարք պիտի չի կրնայ բնաւ ջնջել նմանութեան ու նոյնութեան այն հանգոյցները, որոնք զինքը վերոյիշեալ իր նախորդներուն կը կապեն, որովհետև՝

1․ Ինք սահմանադրական ըլլալ ուխտեց, ու իբրև ժամանակին յարմարող մարդ, միապետական մը եղաւ իր վարմունքով,

2․ Ազգին ծառայել ուխտեց, ու իբրև շահու մարդ՝ իր անձին միայն ծառայեց,

3․ Ժողովուրդին շահերուն պաշտպան ըլլալ ուխտեց, ու իբրև շահու ու փառքի մարդ՝ ժողովուրդը խաբելու ջանաց,

4․ Ազգին ներկայացուցիչ ըլլալ ուխտեց, ու՝ ի պահանջել հարկին՝ այդ միևնոյն ազգին հաւատարմութեան երաշխաւոր ըլլալը մերժեց, իր շահերը և իր աթոռը չի վտանգելու համար։

Այս բոլոր ուխտադրժութիւնները, այս բոլոր volte-faceերը, այս բոլոր ուրացումները, ապացոյցը չե՞ն իր անբարոյական նկարագրին, իր Թարթիւֆական խայտառակութիւններուն, իր Յուդայիկ մատնութիւններուն։ Անկուշտ և անյագ ծարաւի հարըստութիւններուն, աղքատ ու գռեհիկ սերունդէ մը սերած, և սնած պապական աթոռին շատ մօտիկ, կեանքն ու անոր կոչումը դրամին ու փառքին մէջ միայն կրցած է ըմբռնել։ Ազգ, ազատութիւն, հայրենիք, նշանակութենէ զուրկ բառեր են իրեն համար։ Կրօնքն անգամ իբրև միջոց միայն կրնայ ծառայել իր սնուցած բաղձանքներուն կարենալ հասնելու համար։ Եւ պատրիարքական աթոռը, մանա-

ւանդ Հայ ազգութեան սա ինկած, հարստահարուած և իրաւազուրկ կացութեան միջոցին, այն յարմար գետինն էր, ուր պիտի կրնային ա՛յնքան արդիւնաւորապէս բեղմնաւորիլ իր ցանած բոլոր աղտոտ ու ամբարիշտ սերմերը։ Ահա՛ թէ ի՞նչու համար Օրմանեան ամէն ստորնութիւն, ամօթ ու նախատինք յանձն առնէ, առանց հրաժարելու պատրիարքութենէն,

որուն պլլուած է իբրև իր արիւնոտ խանձարուրքին, իր ցեխոտած պատանքին։

Հէ՛գ գաւառացիներ...

Իմ ճամբորդութիւններուս միջոցին, շատ մը հարստահարուած գիւղերու և քաղաքներու մէջ տեսայ գաւառացիներէն շատերը։ Անոնք հեշտիւ կ'ըմբռնեն Թրքական կոտորածներուն վայրագութիւնները, և անոնց հետ դիւրաւ կը հաշտուին։

«Թուրքը վերջապէս ունի իր նպատակը և իր ծրագիրները, որոնք մեր գոյութեանը դէմ լարուած են, ու իբր հակառակորդ ու իբր թշնամի կը ներկայանայ մեր ազգային անկախութեան ձգտումներուն. ուղիղ թէ անուղիղ, Թուրքը իր ծրագիրը կը գործադրէ, իբր թէ իր պետութիւնը ապրեցնելու համար, ան իր սկզբունքին կը ծառայէ, եթէ երբէք երկիրը կոտորածով ու թալաններով բարեկարգելու յիմարութիւնը սկզբունք կրնայ կոչուիլ։ Ու մենք յանուն մարդկութեան, յանուն արդարութեան կը բողոքենք անոր դէմ, բայց ի՞նչ մտածենք պատրիարքի մը նկատմամբ, որ իր հայի ու կրօնապետի պարտականութիւնները մոռցած, դաւաճանութիւններով լեցուն Պատրիարքարանի մը պատուհաններէն գաւառային ջարդերուն կը նայի անտարբեր, ու դըժոխային Մաքիավէլութիւնով, կարծես գոհ սրտով մը դիտելու և տեսնելու համար այն համատարած աւերակները, որոնք՝ Հայութեան առջև գերեզմանի մը պէս բացուեցան Սև Ծովու ափունքէն մինչև Ռուսական ու Պարսկական սահմանագլուխները։»

Օր մը այսպէս կը խօսէր ինծի ծերուկ գաւառացի մը, որ անդամակցած էր երբեմն Կեդրոնական Երեսփոխանական Ժողովին, և իր այդ հանգամանքով՝ մօտէն գիտակցութիւն ունեցած էր այն պարտականութիւններուն, որոնց գործադրութիւնովը միայն պատրիարք մը պիտի կրնար իր ընտրութիւնը արժեցնել։ Ժողովրդական տրամաբանութիւնը հիմ

ՕՐՄԱՆԵԱՆ.— Ինչ հրաշալի տեսարան...

մը ունի վերջապէս, որ թէպէտ քիչ մը կոշտ, բայց հաստատուն ըլլալէ չի՛ դադրիր բնաւ, և իր վրայ կը կրէ ճշմարտութիւններու հսկայ դէզ մը, զոր չի պիտի կրնայ տապալել երբէք Օրմանեանի պատրիարքութեան նման ձրի ու վաւակային յորջորջում մը։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՆՊԱՍՏԻՑ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Օրմանեանի պատրիարքութիւնը ի՞նչով կրցաւ օգտակար ըլլալ գաւառի հայերուն։—Ջինքը դարպասող հացկատակները կը պատասխանեն, թէ 1) *Օրմանեան նպաստ հասցուց գաւառացի սովեալներուն,* 2) *Թափուր թեմերուն առաջնորդներ ղրկեց,* 3) *Գաւառներու ժողովները կազմակերպեց։ Ահա՛ ասոնք են այն աչքի զարնող իրողութիւնները, որոնցմով Օրմանեանի պնակալէզները զինքը կ'ուզեն աստուածացնել։ Բայց որպէսզի տեսնենք, թէ ի՞նչ կ'արժեն Օրմանեանի աստուածացումին այդ արուեստական ճառագայթները, կ'ուզենք զանոնք մի առ մի փետրատել, և այդ անամօթ ու լիրբ աստուածացումը վերածել իր աղտոտ իսկականութեանը։*

1. *Ստոյգ է, որ Օրմանեանի օրով ալ Արտասահմանէն եկած նպաստները բաւական մեծ մխիթարութիւն մը եղան գաւառի դժբաղդ ժողովուրդին, ինչպէս եղած էին Իզմիրլեանի օրով։ Բայց եթէ Իզմիրլեանի օրով այդ նպաստները, իբրև եղբայրական օժանդակութեան արդիւնք, գաւառացիներուն իբրև հացագին ծառայեցին անխարդախ, Օրմանեան այդ նպաստներէն անանուն ձեռնարկներու յատկացուց, իր սիրականները կերակրեց, և իր վարդապետներէն ոմանց այդ գումարներէն ժամուց տըւաւ։ Երբ Բաբգէն վրդ. Մուշի* 160 *ոսկին գողնալէ վերջ, կառավարութեան միջոցաւ Պոլիս բերուեցաւ, դիմում ըրաւ Օրմանեանի, թէ անօթի է ինքը, և զուրկ՝ նիւթական դանկէ։ Օրմանեան նպաստից գումարէն* 30 *ոսկի հացագին տուաւ իր սիրականին, ու ճիշդ օր մը վերջ Պոլսոյ հրապարակին վրայ յայտնըւեցաւ, թէ Բաբգէն վրդի. գողցած դրամներէն* 100 *ոսկին տոկոսով տրուած է Խ. Խօրասանճեանի քով։ Իզմիրլեանի օրով նպաստը միայն իբրև նպաստ՝*

ԲԱՐԵԳԻՆ ՀԱՐԹԱԹԵԱՆ
(Մոսկուէ դարձին)

տրուեցաւ գաւառացիներուն, մինչ Օրմանեան այդ նպաստի գումարներէն մեծ մաս մը յատկացուց կարգ մը գաւառացիներու բերանը գոցելու համար։ Տեսէ՛ք, թէ ինչպէս։ Գաւառներու զինուորական տուրքը ժամանակ մը յետաձգուեցաւ գանձուելէ և մէկ տարեկանը (կարծեմ 313 տարիինը) շնորհուեցաւ ժողովուրդին։ Հակառակ այս կայսերական իրատէին, գաւառներու մէջ ինչ ինչ տեղեր այդ տուրքերը գանձուիլ սկսան որոշեալ ժամանակէն առաջ, և գանձուեցան խեղճերուն տակի անկողիններն իսկ բռնի վաճառուելով։ Ուրիշ տեղեր Թուրքերու հարստահարութիւններ, կեղեքումներ տեղի ունեցան.

ու այսօրինակ ցաւերով լեցուն նամակի անհագին ծըրարներ շաբթէ շաբաթ դէպի Պատրիարքարան խուժեցին, անկեղծ, կորովի դիմում մը խնդրելով պատրիարքէն, դիմում մը դէպի Եըլտըզի Քէօշքը, հոգ չէր թէ այդ դիմումը ապարդիւն մնար. դժբաղդ գաւառացիները պիտի կրէին ամէն նեղութիւն, առանց իսկ տրտնջալու իրենց բախտէն ու ճակատագըրէն, բաւական է որ վստահ ըլլային, թէ իրենց պատրիարքը ամէն ջանք թափած է, բայց յաջողած չէ ձեռք բերել փափաքուած դիւրութիւնները։ Վստահութիւնը մեծագոյն օժանդակն է ցաւած ու բզքտուած հոգիներուն։ Օրմանեան այդ վստահութենէն զրկեց գաւառի ժողովուրդը, և որպէսզի անոնք իրենց ամենօրեայ լացերով ու ողբերով իր հանգիստը չի խռովեն, դրամական օգնութիւններով խփեց անոնց շատերուն բերանը, գրեթէ կաշառքով խափանեց անոնց աղաղակը, որոնք ո՛չ թէ դրամական նպաստի, այլ լուրջ օժանդակութեան, գործող ու դատող վստահութեան մը պէտքը ունէին։ Եւ ահա՛ այդպիսիններուն բերանը ոսկիով ծեփած ատեն, բուն իսկ աղքատներուն, բուն իսկ չքաւոր անօթիներուն հացի պատառը գողցած կ՚ըլլար ինք։ Ա՛լ թողունք այն կարգ մը նպաստընկալները, որոնք պարզապէս զինքը շողոքորթելնուն համար, տարուէ տարի նպաստնին կ՚ընդունէին այդ միակ ողորմութեան սնտուկէն։ Ահա՛ գաւառի ժողովուրդին նպաստ հասցուցած ըլլալու փաստը։ Գոնէ՛ այդ նպաստները հաւատարմութեամբ գործածէր Օրմանեան, ա՛յն նըպաստները, որոնց հաւաքումին մէջ չի կրցաւ գործնական բաժին մը ունենալ։ Երբ Կովկասի հայկական դէպքերը պատահեցան, Խրիմեան Հայրիկ իր բանաստեղծի զգայնութիւնով, բոլոր Հայութեան կոչում ըրաւ, որպէսզի օգնութեան փութան սովատանջ Կովկասաբնակ եղբայրներուն։ Մօտս նամակ մը ունիմ, որով բարեկամ մը ինծի կը պատմէ, թէ քա-

նի մը մարդիկ ներկայացան Օրմանեանին, խնդրելով որ անմիջապէս յանձնախումբ մը կազմուի, և Պոլսոյ մէջ հանգանակութիւն մը կատարուելով, շուտով նպաստ հասցուի Կովկաս։ Օրմանեան չուզեր ընդունիլ առաջարկը, և կը մերժէ զայն, ըսելով, թէ չի կրնար հանգանակութեան մը հրաման տալ, նոյնիսկ եկեղեցիներու մէջ, վախնալով, թէ Սուլթանի վստահութիւնը կը կորսնցնէ։ Օրմանեան միայն այս նպաստով պարծենալու իրաւունքը պիտի ունենար թերևս, և այդ իրաւունքին չուզեց տիրանալ, նախապատիւ սեպելով, մեր սովամահ Կովկասաբնակ եղբայրներէն աւելի նախամեծար, Սուլթանին համակրանքն ու վստահութիւնը։

2. Ստոյգ է, որ Օրմանեան իր պատրիարքութեան շրջանին մէջ Առաջնորդական գաւառներուն Առաջնորդ ու փոխանորդներ հասցուց։ Ստոյգ է, որ ուրիշ ժամանակներէ աւելի Օրմանեանի օրով գաւառներու մէջ շատ Առաջնորդներ ղրկուեցան, անոր համար որ, երբ Օրմանեան պատրիարք ընտրուեցաւ, այդ ընտրութեան օրէն իսկ Արմաշի Դպրեվանքը իր տրամադրութեան տակ դրաւ՝ հետզհետէ՝ մինչև 25 վարդապետներ, որոնք շարունակ գաւառական պաշտօններու վազեցին։ Եթէ այդ պատրաստութիւնը, Դպրեվանքի այդ այգեկութքը աւելի կանուխ սկսած ըլլար, ուրիշ պատրիարքներու օրով ալ գաւառները թափուր պիտի չի մնային։ Եւ այդ երիտասարդ վարդապետները ուրիշ պատրիարքի մը ձեռքին տակ ու օրով, աւելի պիտի կրնային օգտակար ըլլալ ազգին, քան Օրմանեանի օրով։ Որպէսզի այս մասին համոզում կազմեն ընթերցողները, կ'ուզեմ աւելի լայնօրէն պարզել իմ միտքս։ Օրմանեան, իր ապականած ու հակազգային կեանքով այդ երիտասարդ վարդապետներէն շատերը դէպի ստորնութիւն առաջնորդեց, և անոնց բարքի, վարքի, ու համոզումներու վատասերումին ուղղակի պատասխանատուն

հանդիսացաւ ։ Կ'ուզէ՞ք օրինակներ ․ 1) Առէք Խարբերդի Առաջնորդը, Խոսրով վարդապետ Պէհրիկեանը ։ — Սա, Խարբերդի Թուրք պաշտօնեաներուն միացած, ո՛չ միայն Առաջնորդարանը ճշմարիտ բոզանոցի ու գինետան վերածեց, ո՛չ միայն իր ժողովուրդին քար գայթակղութեան հանդիսացաւ, ո՛չ միայն իր հօտին նուիրական շահերը և պատիւը Թուրք փոլիսներուն ծախեց, ո՛չ միայն դժբաղդացած որբեր ու այրիներ գանակոծեց Առաջնորդարանին մէջ, ո՛չ միայն դրամական ահագին զեղծումներ ըրաւ, այլ և՝ երբ Թ է ր ք ի Թ է պ ա յ ո վ Ամերիկա գաղթելու հարկադրուած Թշուառ ու բոկոտն կիներ ու որբեր ձեռք առին Առաջնորդարանին դուռը, իրենց ի լ մ ո ւ խ ա պ է ր ը կնքել տալու համար Առաջնորդին, Խոսրով վարդապետ, պարսիկ քօնսիւլի մը անպատկառ բրտութիւնով, անոնց ճամբու ծախքը անոնց ձեռքէն յափշտակեց անիրաւօրէն, ու զանոնք աղի արցունքով ճամբու դրաւ դէպի Ամերիկա ։ Եւ ի լրումն այս վատութիւններուն, բարձրաձայն յայտարարեց ․ «Ո՛րչափ ատեն Օրմանեան պատրիարք մնայ, ամէն ուզածս պիտի ընեմ, և պիտի չի գտնուի մէկը, որ կարող ըլլայ ինծի վնասել ։ Ողջ Թո՛ղ մնայ Օրմանեանը» ։ Եւ երբ Օրմանեանի ներողութենէն զառածած այդ իշուկը, պատրիարքին ղրկուած ի ւ ղ ի փոխարէն իր եպիսկոպոսական վկայագրին հաստատութիւնը ձեռք բերաւ, անդին՝ Ամերիկահայ Գաղութը՝ իր զաւակներուն ցնցող պատմութիւններէն ազդուած՝ բազմաստորագիր հանրագրութեամբ իր կծու բողոքները ներկայացուց Հայրիկին, որպէսզի այդօրինակ հրէշի մը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը չի կատարուի ։ Ահա՛ Առաջնորդ մը, որ Օրմանեանի Թոյլտուութենէն ու ներողամտութենէն կը ղեղծանի ։ Եթէ Խոսրով վարդապետ արդարադատ և անաչառ պատրիարքի մը Թևին տակ գտնուէր, կը կարծէ՞ք Թէ այս-

քան ստորնանալու պատեհութիւն և մտադրութիւն կրնար ունենալ։ Օրմանեան իր յոռի և շահախնդիր ընթացքովը Խարբերդի Առաջնորդը անբարոյութեան մղեց ու ժողովուրդին կործանման, և անոր բարոյական քայքայումին ուղղակի և անմիջական պատասխանատուն հանդիսացաւ։

3. Առէք Տիգրանակերտի Առաջնորդը, Եզեկիէլ վարդապետ Արշակունին, որ երբ Երուսաղէմէն մեկնեցաւ, Թուրք զօրքերէն շատեր յայտարարած են, թէ «Իրենց կինը ձեռքերնուն փախուցին»։ Տասնեակ տարիներ իվեր է, որ այդ մսակոյտը կը պաշտօնավարէ Տիգրանակերտի մէջ, որուն ժողովուրդը կորիճ, ասպետական, ուշիմ ու եռանդուն, նոյնիսկ ազգային յեղափոխական տեսակէտով, բնականէն պատրաստուած խմոր մըն էր։ Եզեկիէլ վարդապետ, իր դանդաղ յօրանջումներուն մէջ, իր succube վաւաշոտի հանգամանքով, իր ք է յ ֆ ը և միայն ք է յ ֆ ը նայած միջոցին, ի հարկին մատնութիւններ ի գործ դրաւ, ժողովուրդին ցաւերը մոռցաւ, վատասերեց անոր հուժկու նկարագիրը։ Ժողովուրդը վարդապետը նկատեց իբրև իր գոյութեան գերեզմանքարը, բողոքեց, լացաւ, անոր հրաժարումը պահանջեց, սպառնաց կրօնափոխ ըլլալ։ Իր բողոքները ահագին հատորներ կը լեցնեն, ու ատոնց ամենքը անլսելի մնացին, որովհետև վարդապետը Օրմանեանի հանդէպ հ լ ո ւ հ պ ա տ ա կ ո ւ թ ե ա ն ուխտը կը կրկնէր իր շաբաթական նամակներով։ Եզեկիէլ վարդապետ թերևս դարձի գար ու վերանորոգուէր, եթէ լաւագոյն ու նկարագրի տէր պատրիարքի մը հլու հպատակը դառնալու պատեհութիւնն ունեցած ըլլար։

4. Առէ՛ք Մուշի նախկին տեղապահ Բաբգէն վարդապետ Կիւլէսերեանը։ — Իր ԵՍԻՆ և իր ՇԱՀՈԻՆ պաշտամունքին նուիրուած բանսարկու արարածը։ Սամսոնի մէջ իր յարուցած խայտառակութիւննե-

րուն գիրկը ձագ չի կրնալ հանելէն վերջ, Մուշ փոխադրուեցաւ Օրմանեանի կարգադրութեամբ։ Իր հայրն ու սրիկայ-գինով եղբայրը վազեցին դէպի հոն, ուր որբերու նպաստի առատ հոսանք մը կը պտուտկար։ Արմատախիլ ըրէ՛ Բաբգէն վարդապետի մէջէն ՆՍՆ ու ՇԱՀԻ պաշտամունքը, և այն ատեն անիկա կարող եկեղեցական մը պիտի դառնայ։ Բայց այդ երկու մոլութիւնները, որոնք իր քայքայումին ու բարոյական ինկածութեան ամենազօր ազդակներն են, աւելի ևս մղում, ծաւալ ու քաջալերութիւն գտան Օրմանեանի անխիղճ պաշտպանութիւնով, և զինքը գահավիժեցին դէպի անյատակ կոյանոցը։ Բաբգէն վարդապետ, իր ՆՍԻՆ ու ՇԱՀԻՆ անձնատուր, և ապաւինած Օրմանեանի գեղծումի առաջնորդող պաշտպանի քաղաքականութեանը, մոռցաւ իր սուրբ կոչումը, մոռցաւ իր չուրջի աւերակներն ու մոխիրները, մոռցաւ կնոջական մերկութիւնն ու նօթութիւնը, և հակառակ իր գրած տեղեկագրին, ինքն ալ, իբրև նոր քիւրտ կամ թալանող թուրք, գողցաւ անօթիններուն դրամը, զայն իր գրպանը և իր եղբօր կոկորդը լեցուց, և երբ Թուրք կառավարութիւնը զինքը հեռացուց Մուշէն, այդ յանկարծական մեկնումի պահուն, Մուշի որբերը իր ետևէն պոռացին. «Հայր սո՛ւրբ, գոնէ պատառ մը հացի ստակ ձգէիր մեզի»... Օրմանեանէն տարբեր պատրիարքի մը ձեռքին տակ Բաբգէն վրդ. կրնար լաւ եկեղեցական մը դառնալ։ Օրմանեան, իր բարեկամի հանգամանքով, աւելի ևս բորբոքեց անոր չար ու ընկերաճնաս միտումներն ու բնական ժառանգականութիւնը, թունաւորեց անոր արիւնը և խանգարուած մեքենայի մը վերածեց զանի։

Դեռ ո՞ր մէկն ըսեմ, Եզնիկ վրդ. Գալբաքճեանը թէ Թաթուլ վրդ. Դուրեանը, Վահրիճ վրդ. Շահլամեա՞նը թէ Մկրտիչ վրդ. Ալզատեանը, Ներսէս վրդ. Խապաեա՞նը թէ Ջաւէն վրդ. Տ. Եղիայ-

ՔԱԲԳԷՆ ՎՐԴ. ՄՈՒՇԷ ԴԱՐՁԻՆ.

ՄՀՈՅ ՈՐԲԵՐԸ.— Հայր սուրբ, գոնէ պատառ մը հացի տալ ձգէիր մեզի...

եանը ։ Կարդացէ՛ք անոնց կենսագրականները Թուրքիոյ և Արտասահմանի թերթերուն մէջ, և պիտի տեսնէք, թէ Օրմանեան գաւառները Առաջնորդներ ղրկելով, իր ազատ պաշտպանութեան շնորհիւ, բարոյապէս նախ այդ առաջնորդները սպաննեց, ու յետոյ ժողովուրդին հոգիին խորը զզուանք մը արթըն-

ցուց թէ՛ Առաջնորդին, թէ՛ եկեղեցիին և թէ՛ ազգային գոյութեան հանդէպ։ Ա՛լ թողունք այն կարգ մը պարագաները, որոնցմով անիկա կեղծաւորութիւն քարոզեց կարգ մը Առաջնորդներու անկեղծութեան և անկաշկանդութեան սանձ դնելու համար, ինչպէս ցոյց կուտայ Պոլսէն մեզի ղըրկըւած նամակի մը պատճէնը։ Ապա ուրեմն գաւառական Առաջնորդներու առաքումը չի կրնար Օրմանեանի փառքը չինել։ Դպրեվանքի վարդապետներէն առաջ Պոլսոյ մէջ արգելափակ եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ կային, եթէ Օրմանեան գիտնար իր հաճոյքի ժամերէն մաս մը պահել, և այդ արգելափակ եկեղեցականները յաջողէր ղրկել գաւառներուն անկիւնները, է՛հ, այդ յաջողութիւնը պիտի կրնար դափնիի տերև մը կապել անոր ճակատ գլուխին։ Ներսէս եպիսկոպոս Արսլանեան Պուլկարիոյ ժողովուրդին հովիւ ընտրուեցաւ։ Վահան վրդ. Յակոբեանի մէկ սրիկայ մատնութեամբ Արսլանեան Սրբազան արգիլուեցաւ՝ Թուրք կառավարութեան կողմէն՝ Պուլկարիա երթալէ։ Եթէ Օրմանեան փոխանակ մարսելու այդ մատնութիւնը, յաջողէր Արսլանեան Սրբազանը Պուլկարիա ղրկել, այդ առաքումը վարդի պսակ մը պիտի ըլլար իր ճակտին։ Այս և ասոր նման անհերքելի իրողութիւններ որոշ կերպով ցոյց կուտան, թէ Օրմանեան նոյնիսկ չի կրցաւ իր ձեռքը գտնուած այդ եկեղեցականները օգտակարապէս գործածել. ասոնցմէ մէկ քանին չփացուց իրենց սրիկայութիւններուն մէջ, ոմանց զեղծումները պարտկելով, զանոնք աւելի վատթարացումի առաջնորդեց, ու նոյնիսկ մատնութիւնն ու գրպարտութիւնը քաջալերեց, մատնիչներու և գրպարտիչներու պատուանշան մուրալով և եպիսկոպոսութեան վկայականներ բաշխելով։

5. Օրմանեանի խնկարկուները կ՚ըսեն, թէ օրուան պատրիարքը յաջողեցաւ գաւառներու վարչա-

կան կազմակերպութեան կանոնաւորութիւն և ուղղութիւն տալ։ Բաւական ծիծաղելի չէ՞ք գտներ սա իբրև իրողութիւն մեզի հրամցուած պարզ ենթադրութիւնը, որ ոչ մէկ հիմ ունի տրամ գետնի վըրայ։ Օճառի պղպջակներու պէս ուռած սա անըստգիւտ գործունէութիւնը հիմն իվեր տապալելու համար ճիգի պէտք չի կայ բնաւ։ Պզտիկ մը փչեցէք վրան, և ահա պիտի տեսնէք, թէ անոնք իսպառ կորած անհետացած են ձեր աչքին առջևէն։ Օրմանեան Պատրիարք ի՞նչպէս կրնար գաւառական վարչութիւններու լաւագոյն կազմակերպութիւն մը տալ, քանի որ այդ կազմակերպութիւններու ոգին կը պակսէր իր մէջ, և քանի որ իբրև արդիւնք այդ պակասին, նոյնիսկ իրեն գործակցելու կոչում ունեցող կեդրոնական վարչական ժողովները գոյութիւն չունեցան իր օրով։ Գաւառներէ ստացածր բաւական ընդարձակ տեղեկագիրներէ հրահանգուած, ու իրողութիւններու ծնուցիչ պատճառներուն հոգեբանական և ընկերական ուսումնասիրութեամբ մը, պիտի կրնամ ըսել, թէ գաւառացին՝ օրէնքի տառէն թելադրուած, ուզեց օրինաւոր, գրեթէ օրինաւոր ժողովներու տէր դառնալ, և ժողովներու ընտրութիւնը արդէն իսկ Նորեկ Առաջնորդի մը գործունէութեան առաջին քայլը պիտի նկատուէր։ Բայց թէ ի՞նչ տարրերէ կազմուեցան այդ գաւառական ժողովները, և ի՞նչ ազդեցութիւններու տակ, ատոր բացատրութիւնը ժողովըրդական կեանքի խորունկ ուսումնասիրութեան մը կը կարօտի։ Միայն սա ըսենք, թէ կեդրոնակա՛ն ինքնակոչ և ապօրինի ժողովներու կողմէն վաւերացուած գաւառական այդ ժողովներուն անդամները, Օրմանեանը չողոքորթելէ, և անկէ խաբուելով ժողովուրդը խաբելէ զատ բանի մը չի կրցին ծառայել։ Երբ օր մը պատեհութիւնը ունենանք այդ ժողովներու արձանագրութիւններէն մէկ նմոյշ,

և կամ թղթակցութիւններէ մէյ մէկ բնագիր ձեռք ձգելով հրատարակութեան տալ, այն ատեն բոլոր ընթերցողները մեզի հետ որոշ կերպով պիտի հասկընան թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզուի ժողովրդական կազմակերպութիւն բառերով։ Արտաքին ձևակերպութիւններու և ցոյցերու ճարպիկ դերասան և մեծ վարպետ, Օրմանեան Պատրիարքը, իր նկարագրին ու սկզբունքներուն բնական ու անհրաժեշտ հետեւանքովը, ո՛չ պէտքին նայեցաւ, և ո՛չ ալ ժամանակին ու ժողովուրդին կարևոր պահանջներովը հետաքրքրուեցաւ։ Գիտցաւ միայն երևոյթները փրկելու աշխատիլ, իրեն նեցուկ բռնելով Apre's moi le de'luge դաւանանքը, որ իր կաթոլիկ աստուածաբանութեան սկոլաստիկ բարոյագիտութեան բունը, խարիսխը կը կազմէր։ Իբրև վերջաբան ըսենք, թէ Աշըգեանի և Իզմիրլեանի օրով գաւառները սուժեցին թիւի տեսակէտով․ Օրմանեան՝ գաւառներու հանդէպ իր ունեցած անտարբեր, կեղծ ու կասկածելի հանգամանքով, ո՛չ միայն պարզամիտ ժողովուրդին կորովը ու բարոյականը ջնջեց, այլ և պատճառ եղաւ գաղթականական այն մեծ հոսանքներուն, որոնք Թուրքիոյ ամէն.կողմերէն դէպի Արտասահման փոխադրեցին Երկրի առոյգ ու խոստմնալից երիտասարդութիւնը։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

Ազգ մը պատահականութիւններով չի կրնար կառավարուիլ։

Եկեղեցի մը իր գոյութիւնը կը պարտի ժողովուրդին գործնական բարեպաշտութեան և իր օրինական կազմակերպութեան։

Հայութիւնը Ազգ մըն է, ամէն բանէ առաջ, ու Եկեղեցի մը, միանգամայն։ Հետևաբար՝ Հայութեան ճակատագիրը պատահականութիւններու լծորդել,

անոր բնաջնջումը պատրաստել պիտի նշանակէր։

Այն օրէն, երբ Ռուբէնեան թագաւորներու լատինամիտ թուլամորթութիւնը վերջին անգամ ըլլալով Հայութեան ճակատագիրը կը թողուր երկու իսլամ պետութիւններու և կարգ մը բռնապետներու ձեռք, մենք հայերս մեր ներքին գործերը ըստ բաղդի վարել սկսանք, մեր ցեղին յատուկ նրբամտութեամբ մը օգտուելով կարգ մը պատեհութիւններէ։ Ազգային ներքին գործերու կարգադրութիւնը քանի մը դար շարունակ քալեց անղեկ նաւակի մը պէս, տարուբերուած շարունակ քաղաքական հակահոսանքներու, սարսափի, սպառնալիքի, թալանի ու աւարառութեան ալէծփութեանց մէջ։ Պոլիս, իր մայրաքաղաքի դիրքով, 18րդ դարուն սկիզբները Հայութեան տուած էր ինչ ինչ պատեհութիւններ, որոնցմէ օգուտ քաղելով, մերայինք սկսան ինքնամփոփուիլ և առաջին քայլերը առնել դէպի օրինական կազմակերպութիւն մը։

Երբեմն պատմութիւնը իր կատակները ունի։ Արեւելքի յատկանիշը միապետութիւն եղած է. Հայերը՝ հակառակ արեւելցիի ճշգրիտ տիպարը ըլլալնուն, բաղդին մէկ քմահաճոյքո՞վը թէ ցեղային մասնայատուկ միտումներով, հին դարերէ իվեր սահմանադրական ըլլալու ընդունակութեան առաջնորդուած են։ Այդ բնայատուկ միտումին արդիւնքով ալ Հայ քրիստոնէական եկեղեցին կրցած է իր ծագման օրերէն ժողովրդական եկեղեցի ըլլալ, հակառակ Հռովմէական և Յունական եկեղեցիներու միապետութեանը։

Փա՛ռք Հայկական Ոգիին։

Դարերու հապշտապ դէպքերը, մահառիթ պատահականութիւնները, թուրքաց միապետական բռնապետութեան անասնային սարսափը, չի կրցան խըլել Հայութեան հոգիէն այդ ժողովրդականութեան ու սահմանադրականութեան առանձնայատուկ սեր-

մերը․ Եւ երբ պատեհութիւնները քիչ շատ նպաստաւոր դարձան, և մերինները առիթը ունեցան ինքնամփոփուելու, իրենց ներքին վարչութեան համար ժողովուրդին սրտէն դուրս բերին ժողովրդական կազմակերպութեան սերմը, որուն արդիւնքը եղաւ 1847 Մայիս 7ի Հոգևոր և Գերագոյն ժողովներու կազմակերպութիւնն ու կայսերական վաւերացումը։ Այս կարգադրութեամբ Մատթէոս Պատրիարք վերջինը պիտի ըլլար այն պատրիարքներուն, որոնք «աշխարհականք ո՛չ կարին խառնել ի հոգևոր գործառնութիւնս» պիտի կրնային ըսել, Հայ կեանքի պատմութեան անպատկառ ուրացումովը։ Ստոյգ է, որ անհատականութիւններ ու նկատումներ մուտ գտան այն ատեններու վարչական գործերու մէջ, և ազգը պահ մը աղմկեցին Ամիրաներն ու էսնաֆները, բայց այս աղմուկները աւելի անձկամըտութեան արդիւնք էին, և զեղծումներ, որոնք ո՛չ մէկ կերպով կրնային եղծել մեր ազգին յատուկ սահմանադրական ու ժողովրդական հանգամանքը։

Պատրիարքներու ոտնձգութիւնները խափանելու, և անոնց միահեծանութեան փափաքներուն սանձ դնելու սահմանուած այդ երկու ժողովները՝ իրենց կազմութեան օրէն դեռ չէին կրնար ունենալ իրենց համար գործելու որոշ սահման մը։ Անոնց նպատակը՝ ազգը իր ընտրած ժողովականներով կառավարելն էր․ կառավարութեան ձևն ու մանրամասնութիւնները ճշդող օրէնքները դեռ չէին կազմակերպուած։ Հետևաբար, առաջին ժողովականները առանց գործիքի գործաւորներ միայն եղան, և իրենց կարողութեան ներածին չափով միայն կրցան օգտակար ըլլալ։ Այդ ժողովական կազմակերպութեան ամենամեծ օգուտներէն մին ալ սա եղաւ, որ էսնաֆներն ու ամիրաները հաւասար իրաւունքներով իրարու մօտ բազմեցան, և այսպէսով վերջ գտաւ երկու դասակարգներու մէջ գտնուած պայքարը, որ այնքան

չփոթութիւններ յառաջ բերած էր նոյնիսկ 1840—41 Թուականներուն ։

Պէտք էր, ուրեմն, ազգն ու իր ժողովները վարելու որոշ օրէնքներ սահմանել, քանի որ քանի մը տարիներու փորձը ցոյց տուաւ, թէ առանց օրինական տրամադրութիւններու, կամայականութիւններն ու անհատական ազդեցութիւնները չի պիտի դադրէին ։ Այս պէտքի մասին խորհուած միջոցին, 1856 Յունվար 25ին, կարդացուեցաւ կայսերական այն հրովարտակը, որ հրաւէր կը կարդար բոլոր ոչ-իսլամ ազգապետներուն, նկատի առնել՝ Թանզիմաթի համաձայն՝ իրենց տրուած առանձնաշնորհումները, և զանոնք յարմարցնելով ժամանակի պէտքին ու ոգիին, պատրաստել բարենորոգութեանց ծրագիրներ, իրենց ներքին գործերը վարելու համար ։

Առիթէն օգուտ քաղելով, մասնաւոր յանձնաժողովի մը պաշտօն տրուեցաւ պատրաստել այդ ծրագիրը, որ առաջին անգամ ըլլալով 1850 Մարտ 24ին «Սահմանադրութիւն» անուամբ վաւերացուեցաւ, ընդունուելով անոր վերաքննութեան սկզբունքը, պայմանաւ որ «Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը ազգին համար անընդունելի է, երբ հիմնական սկզբանց տրամադրութեանցը համաձայն չըլլայ» (Յօդ. 150) ։ Ահա՛ այս Սահմանադրութիւնն էր, որ ինչ ինչ փոփոխումներ ու սրբագրութիւններ կրելէ վերջ, հուսկ ուրեմն 1863 Մարտ 7ին կառավարութեան կողմէ վաւերացուած, վերադարձուեցաւ Պատրիարքարան, և անոր գործադրութիւնը հրամայուեցաւ ·

Չենք ուզեր հոս ուսումնասիրել, թէ Սահմանադրութիւն ըսուած կանոնագիրքը իրապէս կրցա՞ւ գոհացնել մեր ազգային վարչական պէտքերը ։ Միայն ըսենք, թէ անիկա օրինագիրք մը ըլլալէ աւելի ծրագիր մըն է լոկ, որուն մէջ ընտրութիւններն ու հասարակական պարտաւորութիւն երը գծուած են

առանց անոնց ինչուն և ինչպէսը բացատրելու։ Բայց ինչ որ ալ ըլլային Սահմանադրութեան թերութիւնները, պէտք էր որ անիկա ապրէր, ո՛չ միայն իբրև հիմունքը ընդլայնուելիք օրինագծի մը, այլ և իբրև հայկական առանձնաշնորհում մը, իբրև նախատինք մը սուլթանական միապետութեան ճակտին։

Մեռա՛ւ Սահմանադրութիւնը, կամ աւելի ճիշդը՝ ոճրագործներու ձեռքով սպաննուեցա՛ւ։

Սահմանադրութեան հեղինակները, Ֆրանսական դաստիարակութիւնով զարգացած, իրենց մտքին այդ երկունքը, այդ ազգային հարազատ զաւակը մեծցընելու համար, իրենց բովանդակ աղապատանքը իբրև խանձարուրք ծառայեցուցին անոր, իրենց անձնական համոզումներով ու գաղափարներով ժողովներու մէջ լուսաբանեցին անոր կմախք-յօդուածները, պատրաստեցին միտքերը անոր առողջ ըմբռնումին, ընտանեցուցին զանի Հայութեան անձնիւր անհատի հետ, և փթթինազարդ ճոխացուցին անոր զարդարանքը, ուժը, կոչումը։ Հազիւ պատանի, Սահմանադըրութիւնը 1874–1884 տարեշրջաններուն, արդէն իսկ իր պաշտօնեաններուն զգացնել կուտայ Հայկական Խնդրի կենսական հարցը, և երբ կը թղթատենք այդ թուականներու կեդր. Երեսփոխանական ժողովներու ատենագրութիւնները և օրուան թերթերը աչքէ կ՚անցնենք, կը գտնենք որ ազգընտիր ժողովները ա՛լ հազիւ թէ կը զբաղին յանցաւոր տէրտէրի մը պատժապարտութեամբ կամ անհաւատարիմ ամուսիններու դատաստանով։ Անոնց համար Հայութեան ապագան, Հայաստանի անդորրութիւնը, հարստահարութեանց բարձումը խորհրդածութեան միակ նիւթերը կը կազմեն։ Հայրենասէրներու խումբը Ղալաթիոյ Օճախը կը կազմէ, իր վրայ մարմնացնելու համար հայ ազգութեան դատին փափաքուած լուծումին անհրաժեշտ դիմադրութեան ուժը. զաւա-

ռացի պանդուխտներուն դասեր կը տրուէին, անոնց միտքն ու սիրտը պատրաստելու ձերբազատուած Հայաստանի մը համար․ Միացեալ Ընկերութիւնը կը կազմուի Հայաստանի լուսաւորութեան համար։ Այդ դասերը, այդ լսարաններն ու այդ վարժարանները մէկ նպատակի կը վազեն․ այդ նպատակն է գիտութիւնը՝ Հայրենիքի համար։ Այդ օրերուն «ինտէլլիգէնտ» դասակարգը հայրենամոլներու լէգէոնը կը կազմէր, յառաջապահ գունդը այն կուռ փաղանգներուն, զոր հայ գիւղացիներն ու չինականները կը յօրինեն։ Հայութիւն ու Հայաստան դպրոցներուն ծրագիրը, երգերուն ասոյզը, սրտերուն բաղձանքը կազմած են։ Եւ Սահմանադրութեան հանդէսները այդ զգացումներուն սեռն արտայայտութիւններն են։

Այս երեւոյթներով կրնանք բնորոշել Սահմանադրութեան թարմ ուժին արտայայտութեան առաջին շրջանը։

Երկրորդ շրջանին մէջ (1885-1895) Սահմանադրութիւնը տարբեր երեւոյթով մը կը ներկայանայ թէ՛ ժողովուրդին և թէ Թուրք կառավարութեան աչքին։ Ժամանակին, Սատրազամ Ալի փաշան, Սահմանադրութեան մասին խօսած ատեն, ըսած էր․ «Ան չի կրնար յառաջ երթալ, որովհետև քառակուսի անիւ մըն է»։ Թուրք կառավարութիւնը երկար ատեն այդ պատրանքով քնացաւ․ և երբ օր մը աչքերը բացաւ՝ տեսաւ, թէ Հայութիւնը այդ «քառակուսի անիւ»ին վրայ բազմած խոշոր քայլ մը առած էր դէպի իր ապագայ ազատութեան հասնելու նպատակին պատսարկու միջոցներուն հայթայթումը։ Եւ այդ օրէն Սահմանադրութիւնը նկատուեցաւ ո՛չ իբրև հաւատարիմ հպատակներու ներքին կանոնագիր մը, այլ դէպի յեղափոխութիւնը, դէպի իրաւունքի ու արժանապատուութեան ճանաչումը առաջնորդող բոզոք մը, որ հաշտ չէր քալեր Թուրք կառավարու-

թեան անիրաւ չափերուն հետ։ Հսկողութիւններ սկըսան, կառավարական կասկածը դարանի կեցաւ ծըպտուն լրտեսներու միջոցով, և, կարծեմ, Աչըգեանի օրով, Ղալաթիոյ Ազգային Խորհրդարանին մէջ գումարուած Հայ Կեդրոնական Երեսփոխանութիւնը տեսաւ, թէ Խորհրդարանի դռներուն առջև ոստիկաններ ու լրտեսներ պահպանութիւն կ'ընեն, իբրթէ ժողովականներու ներքին խաղաղութիւնը պահպանելու համար։ Ա. Սուրէնեան այդ ոստիկաններէն արգիլուեցաւ մտնել այն ժողովասրահը, ուր զինքը հրաւիրած և իրեն աթոռ ու ձայն տուած էր իր ազգը։

Սուլթանը կը միջամտէր մեր գործերուն, և այդ միջամտութիւնը շատ զուարթ մտադրութեան մը աւետաբերը չէր անշուշտ։ Հայ ժողովուրդը, որ կրցած էր երկար դարերէ իվեր դիմանալ ամէն յարձակումներու, մերթ ընդվզումով, մերթ ճկուն քաղաքականութեամբ, յայտնի և խուլ ընդհարումներ ունեցաւ Թուրք կառավարութեան մտադրութիւնները վիժել տալու համար։ Արիւնի, կատաղի պայքարի, բոցի ու ծուխերու մէջէն Հայութիւնը յուսահատական կռիւ մը մղեց Սահմանադրութեան ու Հայութեան ազատութեան համար։ Եկաւ վայրկեան մը, ուր բիրտ ուժը յաղթանակեց, և Սահմանադրութիւնը՝ վերջին անգամ ըլլալով՝ նուիրագործեց Իզմիրլեանի պատրիարքական ընտրութիւնը։ Երուսաղէմի Աքսորարականին անկումը գրեթէ դադարումը եղաւ Ազգային Սահմանադրութեան, գոնէ յաջորդող իրողութիւնները այսպէս ցոյց տուին։

Արդէն ըսինք թէ ի՛նչ կերպով և ի՛նչ պայմաններու մէջ պատրիարք ընտրուեցաւ Օրմանեան եպիսկոպոս։ Զամիչեան Բարթողիմէոս, իր պատրիարքական տեղապահութեան ատեն ակամայ ու անգիտակցաբար պատրաստեց այն նպաստաւոր գետինը, որուն շահագործումը Օրմանեանի նման բաղդախնդիրի մը պիտի վիճակուէր։ Այդ նպաստաւոր գետինը Սահ-

մանադրութեան վերաքննութիւնն էր։ Միրզաի բառով, «Լատին եկեղեցւոյ ապստամբ ձագը — Օրմանեան եզուիտը», այդ պարագան երկու կերպով շահագործեց։ Նախ կարգ մը ապուշներու կլլեցնել ուզեց, թէ ինք չի փափաքիր Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը կատարել, որովհետև ազգային շահուն կը վնասէ ասանկ դժբաղդ օրերու մէջ այդպիսի գործ մը, և այդ սուտով ինքզինքը իբրև սահմանադրասէր և ազգասէր պատրիարք մը ցոյց տալ փորձեց։ Օրմանեանի այս ընթացքը բարոյական շահագործումն էր կամ անբարոյական շահագործումը Սահմանադրութեան։ Այս շահագործումը, ըստ երևոյթին գովելի, իր ետին կը պահէր երկրորդ տեսակը շահագործութեան, որ Օրմանեանի բուն նպատակակէտը, բուն խտէալը կը կազմէր, — նիւթական շահագործումը օրէնքին։ Օրէնքը, որպէս էր Սահմանադրութիւնը, քօնթրօլ մըն է, հսկող, վարող, համարատու և վրէժխնդիր ուժ մը, ուրկէ վախնալու միտումը ունին բոլոր անոնք, որոնք գեղծումով, անբարոյութիւններով, վատութիւններով ու գռեհկութիւններով խմորուած են։

Օրմանեանի համար Սահմանադրութիւնը խըրտուիլակ մըն էր, գեհենաբոյր հրէշ մը, որուն սոսկումը բաւական էր զինքը ետ կեցնելու նոյնիսկ ամենակենսական շահերէ, որոնք ապօրինապէս միայն կրնային ձեռք բերուիլ։ Զեղծանելու ամենայարմար ժամանակին կը վիճակուէր իր պատրիարքութիւնը. 1. Նպաստից գումարներու առատութիւն, 2. Հիւանդանոց, 3. Կտակներ, 4. Տարեգրելոց գումարներ, 5. Ժամանակի դժպհիութենէն ծնած շահաւէտ դիմումներ ա՛յնքան առատօրէն երևան եկած չէին բնաւ ուրիշ ո՛չ մէկ ժամանակ։ Եւ ասոնց հետ զուգընթաց քալեցին 1. Սահմանադրութեան վերաքըննութիւնը, 2. Ճշմարիտ հայ երևելիներու փախուս-

ՕՐՄԱՆԵԱՆ.— [illegible]…

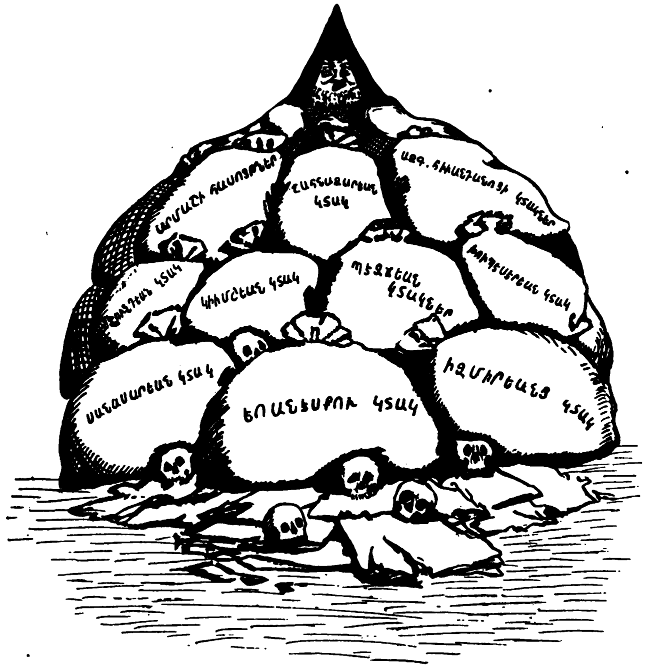

տը կամ սպաննումը, 3. Ժողովրդական սարսափը, 4. Մատնութիւններու երկիւղը։ Դրամ չահելու աղբիւրներու ա՛յսքան առատութեան միջոցին, երբ Սահմանադրութիւն չի գտնուիր, երբ երկիւղն ու սարսափը ժողովուրդին բողոքող լեզուն կը սանձէ, երբ ցուրտ յուսահատութիւնը զգացումի տէրերը կը հեռացնէ կեդրոնէն, Օրմանեանի ուրիշ բան չէր մնար ընել, եթէ ոչ կազմել իր ցնծղուն կաքաւը, ոսկի դէզերու վրայ։ Դժբաղդ Հայութիւնը, իր ա՛յսքան տառապագին օրերուն մէջ, փոխանակ իր գլխուն վերև տեսնելու իր ցաւերովը զգածուած տէր մը, տեսաւ իր պատրիարքական աթոռին վրայ բաղդախըն-

դիր մը, օտարածին մը միայն, որ իր տձև մարմինը կը բերէր իբրև կափարիչ ծառայեցնելու ա՛յնքան տաժանքով, ձեռք բերուած Սահմանադրութեան մը գերեզմանին։

Օրմանեան, Սուլթանին այդ բանսարկու գործակալը, Սահմանադրութեան դահիճն ըլլալ ինքզինքը, պարզապէս աւելի աներկիւղօրէն վայելելու համար կողոպուտներու ծրարները, որոնք ա՛յնքան հանդարտամտութեամբ դէպի օտար դրամատուները փոխադրուեցան իր ու իրեններուն անունով։ Գիտեմ, պիտի խնդաք բառերուս վրայ, և պիտի ըսէք դուք ձեզի·

— Միթէ ժողովներ չի կա՞ն անոր մօտ, միթէ անոնք չէ՞ն հակակշռեր զինքը և իր դրամական գործառնութիւնները։

Այսպիսի հարցում մը մեր ալ ծիծաղը կը շարժէ պարզապէս։ — Ժողով, ժողովական բառերը, նշանակութենէ զուրկ են այսօր, և կը նմանին արժէքէ ինկած թղթադրամներու։ Եւ որովհետև անգամ մը արդէն մեր տեսութիւնը պարզած ենք այդ ժողով, ժողովական անունին տակ սքլած ապուշներու մասին, հոս կ՚ուզենք յառաջ բերել միայն Միրզաի «Այրի Քահանաների Կրկնամուսնութեան Խնդրի Առթիւ» գրքոյկէն հատուած մը, որ այդ ժողովականներէն մէկ մասին նկարագրութիւնն է, և որ միևնոյն ժամանակ ցոյց կուտայ, թէ ո՛րքան անաչառ եղած ենք մեր նկարագրականին մէջ, պատմելով դէպքերը իրենց իսկական վիճակին մէջ։ Միրզա, տարբեր տեսակէտէ մը մեկնելով մեր մատնանշած նենգաւոր դաւաճանութիւնը Օրմանեան Պատրիարքին վրայ մարմնացած տեսնելէ վերջ (էջ 45), կը խօսի Կ. Պոլսոյ Կեդր. Կրօն. Ժողովի մասին. «Ժողովի նախագահ լատին եկեղեցւոյ ապստամբ ձագը — Օրմանեան եզուիտը, Կովկասահայերին յայտնի աւազակ Մանկունին, իրեն արբանեակ Մեսրոպը, Մովսէս, Գրի-

գորիս, միւս Գրիգորիս, Գաբրիէլ և Ղևոնդ բազմակին հարեմապետներով, սրանց սպասաւորներ — փառամոլ, բայց սինլքոր, Սահակ, Կարապետ, Հմայեակ, միւս Կարապետ, Միքայէլ և Գրիգոր կեղծ ու պատիր քահանաներով, որոնք ոտք լիզելու, չողոքորթելու, ծածկամուտ քաղաքականութեամբ գընացել, բարձրացել են Թուրքիոյ Հայ Կենտրոնական Կրօն. Ժողովի անդամակցական աթոռների վրայ, հարկաւ ո՛չ որպէս մի մի ձայնի տէր անձինք, այլ մի մի հլու տիրասէրներ, որ երբ հարկը պահանջէ, հարեմապետների ոտքն ու ձեռքը լիզեն, միայն թէ իրենց այդ փառքի մէջ մնան» (էջ 55)։ Այսպիսի տարրերով կազմուած ժողովներու շրջանակին մէջ Օրմանեան աներկիւղ քալեց այն ճամբորդին կամ օտարականին պէս, որ առանց բիրի կը շրջի անշուն գիւղերու մէջ, աւելի զուարթ քան երբէք, աւելի հպարտ՝ քան երբեմն, և աւելի խորասոյզ՝ իր էնթրիկներուն, իր անձնական փառասիրութիւններուն, իր շուայտութիւններուն գիրկը։

«Եթէ քնացած գազանը արթննա՛ր» .. ահա՛ միակ մտատանջութիւնը, զոր ունեցաւ Օրմանեան։ Այդ «քնացած գազանը» Սահմանադրութիւնն էր, յանձնուած ուրիշ գազանի մը ձեռք, որ քնացուց զայն, քաղաքական մորֆինի էնժէքսիօնով մը, և իբր թէ այդ քունին մէջ մահամերձի նուաղում մը տեսած ըլլալ կեղծելով, անոր ապաքինումին, անոր զարթնումին համար իր ձևակերպական թագրիրները իբր դեղագիր գործածել ուզեց, ինք բժիշկ, ինք թշնամի, ինք ոճրագործ, ու ինք դեղագործ, և ահա՛ թէ ի՛նչու համար Օրմանեանի ձեռքով սպաննուեցաւ Սահմանադրութիւնը։

Օրմանեան, վարժ դամբանախօս, որ դրամով կը կշռէ իր գովեստի շռայլումները, անխիղճ կատակերգակի մը պէս, ժողովական սրահներուն մէջ կոկորդիլոսի արցունք թափեց իրմով դաւաճանուած

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՈՒԽՏԸ

Սահմանադրութեան մահափորձին վրայ, ու երբ ինքզինքը առանձին գտաւ իր անխիղճ գիտակցութեան մեկուսացումներուն մէջ, ճիւաղի մը քրքիջը թոցուց բերնէն, ժամանակէն նպաստաւորուած միահեծան բռնապետի մը արհամարհանքով։

Բայց ուշ կամ կանուխ պիտի արթննայ քնացող գազանը, — Սահմանադրութիւնը։ Երկինք քաղա-

քական ամպերով մթագնած չի կրնար մնալ ընդմիշտ։ Խաղաղութեան ու արդարութեան զեփիւռը թէ իսկ անզօր մնայ՝ ժամանակի մը համար՝ բռնապետութեան կուտակած չանթաձիգ ամպերը դէն քշտելու, զարթնող ժողովուրդի մը իրաւածարաւ զգացումներէն լաւ ուղղութիւն մը առած, պիտի յաջողի՝ ուշ կամ կանուխ ցրուել այդ ամպերը, պայծառ երկինքը ցոյց տալու համար աչքերու, որոնք ի զուր գութ և արդարութիւն մուրացին։ Այդտեն, հեռի մուրացկանութեան ստորնացուցիչ դերէն, հեռի ստրկութեան գիրկը տաղտապած կեանքի մը արիւնոտ հեւքէն, պիտի տեսնենք՝ մէկ կողմէն՝ մեր մէջ գերակշիռ դերը ազգային ու անհատական արժանապատուութեան, և միւս կողմէն, արդարութիւնը, ճշմարտութիւնն ու իրաւունքը՝ որոնք իրենց բռունցքին հարուածով դէպի ցեխին ճահիճները պիտի գլտորեն բոլոր անոնք, որոնք սահմանադրութիւնը սպաննող Օրմանեաններու սիրտն ու զգացումը կրեցին, մեր դժբաղդ օրերուն։

Օրմանեանի հակասահմանադրականութիւնը յաջողեցաւ իրեն համար յենարան մը ստեղծել նոյնիսկ օրագրութեան շրջանակներու մէջ։ Իր պատրիարքութեան միջոցին քանի մը տարիներ շարունակ մէկ քանի թերթերու յօդուածներ, տեղեկութիւններ տալէ, ու նոյնիսկ հեռագրական գործակալութիւններու ծախքերը վճարելէ վերջ, տեսաւ, թէ այդ խայծերը ուշ թէ կանուխ պիտի կորսնցնէին իրենց հրապոյրը, թէ բոլոր թերթերուն ալ աչքին լաւ երևնալու քաղաքականութիւնը նրնար զինքը գահավիժել, քանի որ թերթերը իրարու հետ հաշտ ապրելու նպատակը չունէին, անձնական շահի անազնիւ համոզումի մը յենած, ու խորհեցաւ իր թերթը ունենալ։ — Տղմաթաթաւ խոզերը ճահիճի մը պէտք ունին, և զեղծանողները՝ նեցուկի մը, հոգ չէ թէ թուղթէ շինուած ըլլայ այն։ Եւ Օրմանեան այդ ճա-

հիճը, այդ նեցուկը ուզեց ունենալ։

Այդ ճահիճի չինութիւնը ծրագրեցին երեք Այնթապցիներ․ Բաբգէն վարդապետ, Յակոբ Թոփճեան և Սիսակ Ֆէրիտ։ Բաբգէնը կը ճանչնաք արդէն։ Յակոբ Թոփճեան՝ ազգին ձրի հացովը մեծցած՝ էջմիածնայ ճեմարանական մըն է, յետոյ համալսարանական եղած, չքաւորութեան մրուրին մէջ հա-

ըստանալու մոլուցքէն գինով, միջոցներու անխըտրականութիւնը իրեն սկզբունք շինելով: Բաղդի բերումով Ճեմարանականներու հետ յարաբերութիւն և ծանօթութիւն չեմ ունեցած երբէք, զիրենք կը ճանչնամ Միրզայի միջոցաւ միայն: — «Էջմիածնայ ճեմարանը տուեց ազգին աւելի կատարելագործուած, նոր ձևի, նոր յանգի այնպիսի ուսուցիչներ, քահանացուներ և վարդապետներ, որոնց մասին քիչը մենք կ'ասենք, շատը թողնելով մամուլին, իսկ նոցա անկուշտ ու ամեհի վայրագութիւնները՝ վայելելու խեղճ Հայ ազգին: Էջմիածնայ ճեմարանաւարտները, նկատելի կերպով, մի ուղղութիւն ըստացած, նոյն ուղղութեամբ էլ դուրս են սողում այդ բարոյապէս փեռեկուած հիմնարկութիւնից: Կարծես հարիւրաւորը մի կաղապարից դուրս են եկած, բոլորը միակերպ: Եթէ կախարդական մի հայելի լինէր, որով ճեմարանաւարտների ամէն մինի հոգեբանութիւնը նշմարուէր, պարզ կը տեսնուէր, որ այդ աւարտածները ուրիշ ոչինչ չեն, այլ այս զզուելի բիւրոկրատ ամուրի հոգևորականութեան երկունքից վիժուած ճիւաղներ են, որոնք գերազանցում են իրանց վարպետ սևահոգիներին այն մեծ առաւելութեամբ, որ սոքա աւելի սրուած, անգութ, ծածկագործ, անկրօն ու անսուրբ են, և որոնք ազգն ու եկեղեցին պիտի կառավարեն ու պաշտպանեն» (էջ 33–34): Չենք գիտեր, թէ դատաստանի սա ընդհանրացումը ո՛րքան հաւաստիք ունի իր մէջ, սա միայն գիտենք թէ Ց. Թոփճեան, «մագիստրոս պնակալէզութեան», ճշգրտօրէն իր վրայ կը մարմնացնէ այն բոլոր անազնիւ գիծերը, որոնցմով Միրզա Ճեմարանականներուն հոգեբանական պատկերը կը գծէ: Թոփճեան՝ Բաբգէն վրդ·ի չահատըռփընկերը, կարգ մը մուրացկանութիւններ և բաղդախնդրութիւններ ունենալէ վերջ, Գերմանիայէն Պոլիս դարձաւ, հաւանաբար Բաբգէնի հրաւէրով:

ՅՈՎՀ. Յ. ԹԷՔԷԵԱՆ
Մագիստրոս գինակոլէգութեան
(Գերմանիայէ դարձին)

Ժամանակ մը Պատրիարքարանի գետնայարկերը պատըսպարուեցաւ, բարեսէրներու նպաստով, յետոյ, գինք ապրեցնելու համար, Արմաշ ղրկուեցաւ, ինչպէս գրեցին այն ատենի Պոլսական լրագիրները, սա ծրագրով, որ Բարգէն ալ հոն երթայ վանահայրութեան պաշտօնով, և հոն երկուքը անկուշտ և

անյագ, մաքրեն ու սրբեն Արմաշի տնտեսական կեանքը: —Ծրագիրը ձախողուեցաւ, ու Թոփճեան տեսնելով, թէ վանքին մէջ կին ու դրամ չի կայ, Պոլիս դարձաւ: Օրմանեան իր պաշտպանութիւնր կրկնապատկեց. Les amis de mes amis sont mes amis առածը պէտք էր որ հոս ալ ճշմարտուէր: Բարգէն ու Թոփճեան ուրիշի մը կը կարօտէին կազմելու համար փափաքուած եռոտանին, որուն վրայ պիտի զետեղուէր Օրմանեանի բիւրօկրատութեան ոսկի կաթսան: Ահա՛ Սիսակ Ֆէրիտը, Ներքին Գործոց Նախարարին անձնական խաֆիէն, ձերբակալուած մուգիր Թուղթերուն հաւատարիմ Թարգմանը, որուն յաջողութեան ամէն մէկ քայլափոխը, մատնութեան մը բնադրոշմը ունի: Այս միութեան պահուն, Պոլսոյ մեծ օրաթերթերէն՝ «Արեւելք»ը տնտեսաեան crise մը կ'անցնէր, պէտք էր գնել զայն, ծառայեցնելու համար կարգ մը նկատումներու, որոնց ամենքն ալ չահադիտութեամբ չաղուած էին: Կ'ըսուի թէ Սիսակ Ֆէրիտի դրամին միացուց Օրմանեան իր գողցած դրամներէն պզտիկ գումար մը, եւ ահա՛, արդէն թերթին արտօնատիրոջ Եուսուֆեան անունին կը յաջորդէ Գ. Պօյաճեան անունը, որ Սիսակ Ֆէրիտի ազգանունն է: Բացէ՛ք գնուած «Արեւելք»ի առաջին թիւը, առաջին տողէն իսկ պիտի տեսնէք, թէ թերթը ժանգոտած պատուանդանն է այդ դժոխային աստուածացումին, զոր «Արեւելք» փորձեց տալու Օրմանեանի: Երեք ուժեր—եթէ ուժ կրնան նկատուիլ ստորնութիւնները — միացան իրարու, չահամոլութիւնը, մատնութիւնը, անբարոյութիւնը, տարբեր համեմատութեամբ ու տարբեր doseերով անձնաւորուած անոնցմով, տեսակ մը լպշտի անամօթութեամբ, որ «Արեւելք»ի խմբակին փառքը կը կազմէ: Երջանի՛կ մահկանացուներ, որոնք գիտցան իրենց երկրային դրախտը պատրաստել «Արեւելք»ի մէջ, որուն abonnementները ուզեցին չատցնել, նոյն

իսկ սպառնալով, թէ «Եթէ թերթին չի բաժանորդագրուիք, դո՛ւք գիտէք»․․․․։

Ահա բաժանորդագրութեան համար «Արեւելք»ի ստեղծած նոր սիստէմը։ Միսակ Ֆէրիտ, Պոլսեցիներուն այնքան ծանօթ իր դաւաճանութիւններով, արդէն իսկ անուն մը շինած էր իբրեւ հայ Ֆէհիմ մը․ պէտք էր շահագործել հիմա այդ անունին արհաւըրոտ հմայքը, կողոպուտի նոր սկզբունքով մը, որ «Արեւելք»ի արտօնատիրութեան հանգամանքը կը յատկանշէ։ Պոլսական օրագրութեան մէջ անօրինակ այս թերթի շահագործումը կը մնայ մեծ նախատինքը հայ գրականութեան, զոր այսօր սպառնալիքով կը հրամցուի սահմռկած ժողովուրդին, որպէսզի Ֆէրիտներ դրամ վաստկին, որպէսզի Թոփճեան ապրի, որպէսզի Բաբգէն իր աղտերէն մաքրուի եւ Դըպրեվանքի վերատեսուչ ընտրուի էնթրիկներով, անոր ներքին բարոյական կեանքը քայքայելու համար, որպէսզի Օրմանեան աստուածանայ, իր գռեհկութիւններուն, իր սինլքորութիւններուն, իր մատնութեանց, իր կողոպուտներուն դափնեպսակին տակ։

Բերայի գարեջրատուններէն մէկուն մէջ Թոփճեան տեսակցութիւն մը կ'ունենայ գրագէտ-բարեկամի մը հետ։ Շոգին մասամբ մաքրած է անոր շահասիրութեամբ մրոտած գանկը, եւ երբ խօսքը Օրմանեանի կարծեցեալ արժանիքներուն շուրջ կը դառնայ․

— «Տարօրինակ բան, կ'ըսէ Թոփճեան, քանի զինքը հրեշտակի նմանցնելու կ'աշխատիմ, այնքան սատանայի կը նմանի»։

Իրականութիւնը գրիչի կամ վրձինի հարուածներով չէ կարելի տապալել։ Վերջամուտ խաւերը կը թափթփին ու յատակին իսկութիւնը ուշ կամ կանուխ երեւան կուգայ։ Օրմանեանի վրայ քսուած գովասանքի կամ աստուածացումի ամէն ներբող կեղծ ու շինծու կտաւէ զգեստ մըն է, լուցկիի կտոր մը՝

թաւական է զանի մերկացնելու այդ չինծու ճիլաներէն, և ահա յատակը երևան կուգայ իր բովանդակ սոսկալիութիւնով ։

Արդէն իսկ ուշացաւ այդ աշխատութիւնը, բայց յանցանքը ժողովուրդինը չէ՛ ։ Ժամանակը, մեծ սարսափին այդ ծնուցիչը, այսօր իր հոսանքն ի վար կը տանի այն իսկ արձագանքները արդար բողոքներուն, առանց լսելի ընել տալու անոնց կենսունակութունը, որ անհրաժեշտ հիւթն ու սնունդն է մեր ազգային գոյութեան ։

Այսուհանդերձ չի մեռնիր արդարութիւնը, և անմահ վրէժխնդրութիւնը ամէն վայրկեան Օրմանեանի գլխուն վրայ կախուած կը մնայ Դամոկլեան Սուրին պէս։

Յուսանք և սպասենք։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՑԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ ԵՒ ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ

Սկզբունքի մը ընտրութեան և անոր որդեգրումին մէջ անկեղծութիւնը անհրաժեշտ պէտք մըն է ամէն դասակարգի անհատի համար։ Իսկ սկզբունքի հանդէպ արտայայտուելիք անկեղծութիւնը հրամանակարգ ու գերագոյն պարտականութիւնն է բոլոր անոնց, որոնք հանրային պաշտօնի մը գլուխը կը գտնուին, և որոնց հետ սերտ առնչութիւն և յարամերձութիւն ունի ժողովուրդի մը ճակատագիրը։ Սկզբունքը երկար ատենէ ի վեր կիրարկուած, անձնաւորուած և խտացուած սովորութիւններու ամբողջութիւնն է։ Սկզբունքը մարդուս նկարագիրն իսկ է։ Նկարագիրն ու սովորութիւնները որրանէն կը սկսին և ծնունդ են միջավայրին և ենթական շրջապատողներու ազդեցութեանը։ Սկզբունքէ զուրկ մարդ մը անբարոյական, անպարկեշտ և սրիկայ մըն է, վատ մը, սինլքոր մը։ Եւ երբ նկարագրէ զրկում մը ընկերացած կ'ըլլայ չնական սկեպտիկութեան մը, որ փոխանակ ճշմարտութեան նախաքայլը ըլլալու, խորշակահարող արևակիզում մըն է բոլոր վսեմ զգացումներուն, ա՛լ այդպիսի մարդ մը անորակելի արարած մը կը դառնայ։ «Վա՜յ եթէ ժխտումը կը տիրապետէ, որովհետև կեանքը հաստատութիւն (affirmation) մըն է, և ընկերութիւն մը, ազգ մը, հայրենիք մը, այդ հաւաքական կեանքը, ժխտումով կրնայ մեռնիլ»։

Օրմանեան դժբաղդութիւնը ունեցած է ծնելու

այն տեսակ միջավայրի մը և ընտանեկան շրջանակի մը մէջ, ուր սկզբունքը և նկարագրի տոկունութիւնը չեն կրցած գոյութիւն ունենալ։ Իր համոզումները, որոնք մասնաւոր պարագաներու յատկատըպութիւնը կը բերեն իրենց վրայ, թելադրութիւններն են պարզապէս ստորին ու փոքրոգի շահերու, որոնք մուտք գտած են նո՛յնիսկ իր կրօնական համոզումներուն մէջ, եթէ կրնանք համոզում նկատել այն արտաքնայարդար արուեստականութիւնները, որոնք բիւրաւոր դիմայեղումներ կրած են իր մէջ, պատեհութիւններու համաձայն։ Այդ լկտի յարափոփոխութեան առաջին պաշտօնական հանդիսադրութիւնը պարզեց Հայ Եկեղեցիին գիրկը դառնալով։ Այն ատեն մատնեց իր դաւանանքը, ա՛յնքան պաշտած ու փայփայած լատին դաւանանքը, և իր եկեղեցիին ուրացողը եղաւ։ Է՛հ, մարդ կրնայ իր կրօնական դաւանանքը փոխել, առանց ուրացող ու անբարոյական ըլլալու։ Համոզումները կրնան սրբագրուիլ, կ'ընդունինք, պայմանաւ որ այդ համոզումները ուրիշ համոզումներով փոխանորդուին։ Օրմանեան իր լատինի համգումները ուրացաւ ո՛չ անոր համար, որ Հայ Եկեղեցիին համոզումները աւելի հաստատուն և բանաւոր գտաւ, այլ անոր համար որ Հայ Եկեղեցիին գիրկը տեսաւ աւելի շահ, աւելի գոհացում փառքի, աւելի լայն ասպարէզ իր շահատակութիւններուն։ Ահա ա՛յս պատճառով միայն զինքը գձուձ ուրացող մը կը նկատենք, և կ'ափսոսանք իր լարախաղացի այդ անձնաւորուած հակումներուն վրայ։ Ուրացող մը միշտ հակամէտ է ուրանալու, ահա՛ ցաւը, որ պոռթկաց, ա՛յնքան ահագնօրէն, ա՛յնքան սարսափելիօրէն, Օրմանեանի քաղաքական կեանքին մէջ։

Օրմանեանի պատրիարքութիւնը կը վիճակուէր անանկ ժամանակի մը մէջ, ուր քաղաքական իրարու հակառակ հոսանքները ա՛յնքան հզօր թափով մը ի-

բարու կը բաղխէին, արիւնաքամ յորձանուտներ կազմելով, պղտոր ու կարմիր։ Ա՛լ անցած էին հին բարի ժամանակները, երբ Թուրք կառավարութիւնը ամէն ինչ լաւատես ակնոցով կը դիտէր, յղփացած իր կանանոցներու ներքին չուայտութիւններովը, երբ Հայ ժողովուրդը, անհոգ ու անտարբեր, չէր ուզեր իսկ խորհիլ իր ազատութեան, իր ինքնիշխան ապագային հարցով։ Ժողովրդական ինքնաճանաչութեան զարթնումին յաջորդած էր Թուրք կառավարութեան ու ժողովուրդին ալ վանտալական զարթնումին ահաւոր Թափը։ Առաջինը իր տենչանքներուն ատոք հասունացումին, երկրորդը իր վայրագութեան գազանային խիզախութեան մէջ՝ իրարու հանդիպած էին։ Հայը Արծիւն ուզեց ըլլալ, Հարենիքին բերելու համար վարդամատն առաւօտներէ հիւսուած ազատութեան նարօտը, ու երբ Թեւերը բացաւ, Թուրքը՝ դարանակալ որսորդի մը պէս, արծիւի մաքուր լանջքին արձակեց իր գնդակը։ Ան չի մեռաւ սակայն, ընդհակառա՛կն, իր արիւնոտ լանջքը տուած հովերուն, պտուտքեցաւ չարունակ իր Հայրենիքի սահմաններուն վրայ, ու Պապը Ալիի բարձունքը, և ամէն տեղ, Հայերու սրտին խորէն սկսեալ մինչև Արտասահման, Հայաստանի սարերէն մինչև Օտարութեան գիրկը, ահաւոր, երկնասաստ բողոքի մը պէս, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ բառերը, հրացայտքի մը պէս կարմիր, իր արիւնովը բևեռագրեց։

Այդ արդար բողոքի հրահոսան, կրամիր օրէն իվեր Հայութիւն և Թուրքութիւն, Ազատութիւն և Համիտութիւն divorce ըրին իրարու, անդարձ, անմոռանալի, աններելի դիմադարձութիւնով և վրէժի ահաւոր որոշադրականութեամբ։ Եւ քաղաքական երկու ճամբաներ բացուեցան, գոնէ մեզ Հայերուս համար։ Թրքական քաղաքականութիւն և Հայկական քաղաքականութիւն։ Միջին ճանբան ան-

խըտրականութիւնը կամ անտարբերութիւնն էր միայն։ Համաշխարհականութիւնը (cosmopolitisme) չէր կրնար մուտ գտնել Հայկական Խնդրոյն մէջ, քանի որ մեր ազգային ընդվզումը, բողոքը, հայրենիքի, ցեղի, ազգի և ազգային նկարագրի բողոքն էր՝ ազատութեան հայրենաշունչ ըղձանքով։

Մեր ազգային պատմութեան մէջ, նոյն իսկ եկեղեցականները իրենց հայրենասիրութիւնն ունեցած են։ Եւ եթէ անոնք իրարմէ տարբերութիւն մը ունեցած են, այդ տարբերութիւնը տեսնուած է պարզապէս ազգասիրութեան արտայայտութեան արտաքին կերպերուն մէջ։ Գէորգ Դ. Կաթողիկոս ազգասէր մըն էր իր ըմբռնած ձևով, երբ Թուրք կառավարութեան ի նպաստ, աններող ոգուով կը շարժէր ռուս կառավարութեան դէմ, երբ նոյն իսկ Էջմիածնայ պարիսպներուն տակ հազարաւոր Ալաշկերտցիներ սովամահ կը սպաննէր, և իր այդ ռուսընդդէմ հակառակութիւնը կը բացատրէր իր ըմբռնած ազգասիրութիւնով։ Աշըգեան Պատրիարք ազգասէր մըն էր, իր ըմբռնած կերպով։ Սկզբունքով հակառակ էր յեղափոխական գործին, և յաճախ կը կրկնէր. «Եթէ վստահ ըլլամ, որ հարիւրաւորներու մահով մեր ազգը պիտի փրկուի, այդ դէպի մահ, դէպի կախաղան վազողներուն առաջինը պիտի ըլլամ։ Բայց հաւատք չունիմ թէ ազգը ատով պիտի կրնայ իր ազատութիւնը ձեռք բերել, ահա՛ թէ ի՞նչու համար բարեկամ չեմ յեղափոխականներուն և յեղափոխական գործին։ Կը յարգեմ յեղափոխականներուն հայրենանուէր եռանդը և զոհաբերող հոգին, բայց Թուրքը խուժդուժ է, գազանային է, և ես ազգը կը մեղքնամ»։ Ահա՛ հոս բառ առ բառ կը դընեմ Աշըգեան Պատրիարքի դատաստանը, համոզումը յեղափոխական գործին վերաբերմամբ։ Եւ ես որ գացած էի յեղափոխական գործին ձեռնտուութիւն մը ստանալու իրմէ, ցաւեցայ իր պատասխա-

նին այս մերժողականութենէն, բայց իր անձին մասին մասնաւոր յարգանք մը ունեցայ այն օրէն իվեր, որովհետեւ իր սիրտը, իր սկզբունքը, իր անկաշկանդ համոզումն էր որ կը պարզէր առանց այլ և այլի։ Իզմիրլեան Պատրիարք ազգասէր մըն էր իր ըմբռնած կերպով, երբ իր պատրիարքական անդրանիկ ուղերձին մէջ, Սուլթանին շնորհակալութիւն յայտնել կը մերժէր, և ականջ դրած կոչկոճուած Հայութեան օրհասային լացերուն և արիւնոտ բողոքներուն, հակամարտ ուղղութեամբ մը կը պայքարէր Թուրք կառավարութեան վայրագութիւններուն դէմ, երբ ջարդերը կը շարունակուէին, և հրդեհները լաւայացած արցունքի հծծիւններ կը լսեցնէին իրենց թաւ ծուխերուն մէջէն։ Բարթողիմէոս ու Մեսրոպ եպիսկոպոսները Թրքամոլներ, և հետեւաբար Թուրք քաղաքականութեան հետեւողներ էին, և իրենց բովանդակ տեսլականը կեդրոնացած էր Սուլթան Համիտի անձին, և անոր ճիւաղային քաղաքականութեանը վրայ։

Օրմանեան ո՛չ մին եղաւ և ո՛չ միւսը, նոյնիսկ չի կրցաւ անտարբեր ու անխտրական մը ըլլալ ազգային, հայկական քաղաքականութեան ճամբուն մէջ, որովհետեւ ինքը ուզեց Թուրքն ու հայը խաբել հաւասարապէս, որովհետեւ երկուքին ալ համակրանքն ու վստահութիւնը շահիլ փորձեց, անպարկեշտ՝ հակուղիղ միջոցներով, որովհետեւ ինքը ո՛չ Թուրք էր և ո՛չ հայ մը, այլ հայ կրօնաւորի դիմակին տակ, սկզբունքէ ու նկարագրէ զուրկ Հէրվէ մը, որ ուզեց իր շահուն ու փառասիրութեանը և իր հեգեմոնականութեան նենգամէտ կայկայումին համար, արուեստակուած Հէրվէականութեան մը մարմնացումն ըլլալ, ծաղրելով հայրենիքի ու ազգութեան նուիրականութիւնը։

Հայուն առջև բացուած քաղաքականութեան երկու ներհակ ուղղութիւնները, հետզհետէ որոշ գոյն

ու կերպարան առին Թուրքիոյ մէջ, և վերջ·ի վերջոյ կոչուեցան նաև Սուլթանական Քաղաքականութիւն և Հայ Ցեղ· Քաղաքականութիւն։

Ի՞նչ էր սուլթանական քաղաքականութեան բուն ոգին, և ի՞նչով դէպի իր նպատակը քալեց։ — Սուլթան Համիտ լսեց — չէր կրնար տեսնել, քանի որ ինքնարգել կալանաւոր մըն էր ինքը — թէ Թուրքիոյ Հայերը ինքնաճանաչութեան զարթնումի մէջն են, թէ արդարութեան ու հաւասարութեան կը տենչան անոնք։ Կեավուրին յանցանքը աններելի է ու կը մնայ· պէտք է ցորենը աղալ դեռ չի բուսած, զայն անընդունակ ընելու աճման և արդիւնաւորման· սովորական հարստահարութիւնները՝ ընդհանրական թալանի վերածուեցան, մասնաւոր մարդասպանութիւնները՝ համազգային կոտորածի, անհատական հրձիգութիւնները՝ հրապարակային հրդեհներու։ — Ի՞նչու· որպէսզի Սուլթանին գազան ծրագիրը գործադրուի, և Հայը առիթն ու պատեհութիւնը չունենայ իր փափաքի գոհացումներուն։ — Սուլթանական քաղաքականութիւնը, որ ա՛յնքան քանդող սարսափ մը եղաւ բովանդակ Թուրքիոյ ընդհանրապէս, և մեզ Հայերուս մասնաւորապէս, չէր կրնար արդարանալ պատմական և ո՛չ մէկ իմաստասիրութեամբ, ընկերաբանական և ո՛չ մէկ տեսութեամբ, ան հակամարդկային ծրագիր մըն էր, ճիւաղային գանկի մը ծնունդ։

Ընդհակառակը, ժողովուրդներու կեանքին մէջ, բոլոր ընկերական և քաղաքական զարգացումները, սկսած են այն ճամբով, ուրկէ քալել ուզեցինք մենք։ Մեր հայրենիքը ոճրապարտ ձեռքերով խլուած էր մենէ, մեր անձնական ազատութիւնը կապտուած, մեր անձնական արժանապատուութիւնը՝ բռնաբարուած, մեր իրաւունքները՝ քաղաքական խելխօլ քմայքներու զոհուած, մեր պատիւը՝ միշտ հարուածուած, մեր օրապահիկը՝ մեր բերնէն յափշտակուած,

և մեր հանդիստն ու ընտանեկան կեանքը՝ ենթակայ ցաւառիթ պատահականութիւններու։ — Ցեղային կռիւը՝ իր օրինաւոր առանցքէն շեղած, առած էր այն տեսակ ուղղութիւն մը, ուր սուլթանական քաղաքականութիւնը անլուր մաքիավէլականութիւնով մեր բնաջնջումին, մեր ստրկացումին պոռնիկ ու չնաբարոյ ուղղութիւնը կը քաջալերէր յայտնի ու գաղտնի։ Ուզեցինք մեր դիրքին, մեր արժանապատւութեան տէրը դառնալ, մե՞ղք գործեցինք միթէ այդ մարդկային փափաքը սնուցանելով. ուզեցիք արդար և օրինաւոր մրցումով մը մեր պատիւին դափնիները վաստկիլ, յանցապարտ արա՞րք մը միթէ գործեցինք մեր այդ ընթացքով։ Եւ այդ փափաքները ունեցանք, ո՛չ իբրև անիշխանականներ, ո՛չ իբրև յեղափոխականներ, այլ իբրև զաւակները ազգի մը, որ իր գոյութիւնը, դարաւոր գոյութիւնը պահած ու պահպանած է իր արիւնին գնով։ Կառավարութիւններ կան, որոնց ենթարկուած ժողովուրդները՝ իրենց հասարակական գիտակցութեան զարթնումէն սկսեալ, որոշապէս կ'ըմբռնեն, թէ իրենք երկու հայրենիքի կը պատկանին, մին այն՝ որ իրեն սեփական հայրենականն է և վաղնջականը, և միւսը՝ արդիւնք այն մեծ ձուլածոյին, զոր մարդկային ուժերը կը կազմեն, տարբեր ազգաբնակութիւններու քաղաքական միացումներով, պետութիւններ կամ թագաւորութիւններ ձևացնելու համար։ Թուրքիան ալ այդպէս եղաւ, և այդ կայսրութիւնը պարզապէս մէկ անկատար, տխեղծ ամբողջութիւնն է բազմազան բնակչութիւններու, որոնց միջև ապահովաբար գոյութիւն պիտի ունենայ գերազանցութեան, առաջնութեան իրաւունք ստանալու փափաքէն ծնած կռիւը և յարաբերական ազատութեան մը տեսլականին հետապնդումը։ «Բոլոր այսօրինակ երկիրներու մէջ, ամէն մարդ, երկու հայրենիք ունի, եթէ այսպէս կարելի է ըսել, մին փոքր

և միւսը մեծ, որոնք առաւել կամ նուազ յայտնի հակասութեան մէջ կը գտնուին, և որոնք անհատին կուտան իրարու հակասական թելադրութիւններ։ Ուրիշ բառով, այս գէշ կազմակերպուած երկիրները, ուր պատմութիւնն ու քաղաքականութիւնը կը հակասեն իրարու, ճշմարիտ հայրենիքներ գոյութիւն չունին։ Ասոնք գէշ կերպով յարմարցուած, առժամեայ կարգադրութիւններ են միայն, որոնք իրենց վերջնական կազմակերպութեանը կը ձգտին... Գէշ կազմակերպուած երկիրներու մէջ, արդէն գոյութիւն ունեցող քաղաքական կազմակերպութեան հակառակորդները ա՛յն ժողովուրդներն են, որոնք հայրենիք մը կը փնտռեն, որոնք զայն չունենալնուն համար կը տառապին, և կ'ուզեն որ հայրենիքի տէր ըլլան, կամ հանդէպ կեդրոնական կառավարութեան անկախութիւն մը ձեռք բերելով, և կամ կեդրոնական կառավարութեան լաւագոյն կազմակերպութիւն մը տալով... Այս հայրենիք պահանջող անժառանգորդները, իրենց տենչանքներուն մէջ, վերացական ու բնազանցական թէօրիի մը չէ որ կը հպատակին, անոնք պարզապէս կը հետևին մարդկային բնութեան մէկ խորին մղումին։ Անոնք ինքզինքնին զրկուած կը զգան ո՛չ թէ ցնորարական, այլ դրական բարիքէ մը, որուն ճշմարիտ բնութիւնը իրենց կը յայտնէ իրական կեանքէն լուսաւորուած բնազդը»։

Ալֆրէտ Քրուազէի սոյն ժողովրդաբանական տեսութիւնը ինքնին կը պարզէ Հայկական ձգտումին, և Հայկական խնդիրին ծագումն ու բնոյթը։ Եթէ Թուրք կառավարութիւնը, իր կեդրոնական վարչութեան մէջ արդէն իսկ կրցած ըլլար ձեռք բերել լաւագոյն և բարեբար կազմակերպութեան մը առաւելութիւնը։ Հայկական և ուրիշ հայրենաբաղձ խնդիրները, պիտի չի կրնային բնաւ քաղաքական նըշանակութիւն մը ունենալ։ Եթէ Մակեդոնիան կ'ապըստամբի, եթէ Հայերը իրաւունք կը պահանջեն,

եթէ Եէմէն զէնքով կը դիմադրէ Խալիֆային զօրքերուն, այս ամենուն աճաւոր և անիծապարտ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Սուլթան Համիտի և իր դաւաճան քապինէին վրայ։ Այդ դժբաղդ ժողովուրդները տեսան, թէ իրենց երկրաւէր բաղձանքները կը խոշտանգուին, տեսան, թէ կեդրոնը որդնոտած, փտած կմախք մըն է այլևս, անընդունակ ամէն բարենորոգումի, ուզեցին գոնէ ինքզինքնին փրկել, ստեղծելով իրրնց Հայրենիքը, և ստանձնելով անոր իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը, Թրքական քաղաքականութեան համայնական քայքայումին հանդէպ։ Եւ այդ ազգայնական պատուասիրութեան յառաջդիմասէր գաղափարին արի զինուորները, իրենց զուտ ազգային-մարդկային պարտականութիւնը կատարած միջոցին, երբ իրենց հանդէպ տեսան սուլթանական խժդժութիւնները, վատ ու վայրագ և ժողովուրդներու բնաջնջումին սպառնացող հրէշութիւնները, քայլ մը աւելի առաջ գացին, և՝ահա՛... ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ։ Սուլթան Համիտ, իր ազգակործան ըէժիմով, ուզեց իր պետութիւնը կազմող ժողովուրդներէն ապուշ, թոյլ, կնամարդի ցանգուած մը միայն յօրինել, սարսափով, սոսկումներով թրմուած, ու ահա, հակառակ իր բաղձանքին, ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆ էր որ ծնաւ։

Սուլթան Համիտ և իր քաղաքականութիւնը պիտի աճիւնանան, թերևս մօտաւոր ապագայի մը մէջ, բայց իր զաւակը՝ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ՝ անմահ է ու պիտի մնայ։

Խալիֆան ուզեց այդ անմահութիւնն ալ հարուածել, իր գաղափարներու հարազատ զաւակներուն, Նազըմի, Շէֆիքի, Ֆէհիմի, Իզզէթի և ուրիշ արբանեակներու ձեռքով, բայց, բռնութիւնը ո՛րքան շատցաւ, ժողովուրդը այնքան յեղափոխուեցաւ, արդարութեան փափաքները ո՛րքան արգիլուեցան, անոնք աւելի ևս քաղցրացան պապքած շրթներու։

Հայ պատրիարքներու օժանդակութեանն ալ դիմեց Համիտ ։ Աշըգեան Պատրիարք, հակառակ ըլլալով հանդերձ յեղափոխական գործին, Սուլթանին կառավարութեան սա թելադրանքը ըրաւ, թէ «Բռնութիւնը, աւելի ևս պիտի սաստկացնէ դժգոհներուն թիւը. պէտք չէ անոնց նուիրական զգացումները բռնաբարել»։ Եւ երբ Պատրիարքարանի ցոյցը տեղի ունեցաւ, և ոստիկանութիւնը պաշարեց ցուցարարները, Աշըգեան, իրեն եղած ոստիկանական հարցումին հանդէպ, Ճանկիւլեանը չի ճանչնալ ձևացուց, մէկ խօսքով չի մատնեց զայն, որպէսզի Ճանկիւլեանը առիթը ունենայ փախչելու այն տունէն, ուր կը գտնուէին։ Իզմիրլեան, թունդ հայրենասէր, յեղափոխական կուսակցութեան պատկանէր կամ ոչ, իբրև մարմնացումը այդ ուժին, ահաւոր ընդդիմութիւնն ըրաւ սուլթանական ձգտումներուն, չի մոռնալով մերթ ընդ մերթ Յեղափոխութեան կուսակցութիւններուն սխալ քայլերը մատնանշել, ինչպէս ըրաւ Պապը-Ալիի ցոյցին օրը։

Օրմանեան, հակառակ իր պարծանքներուն, թէ ինքը մէկը եղած է Հայկական Յեղափոխութեան ռահվիրաներէն, երբեմն Պոլսական լսարաններուն մէջ արտասանած հայրենասէր ատենաբանութիւններովը, որոնք՝ «Հայ Երիտասարդութիւն», «Հայ Կեանք և Ապագայ» տետրակներով հրատարակուած են ժամանակին, — հակառակ իր չառլադանութեան, թէ՝ իբր թէ ինքն ստեղծած ըլլայ Էրզրումի առաջին կազմակերպութիւնը, որ վիժեցաւ Տ. Մելքիսէդի մատնութեան հետևանքով, Օրմանեան, հազիւ պատրիարք եղած, իր ընտրութենէն ճի՛շդ տասն ամիս վերջ, սորկօրէն հպատակելով Պալատին թելադրութիւններուն, պատուանշանի ըստացումի տղայամիտ լկտութիւնով, ահա Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ կարդացնել կուտար իր տիրահամբաւ, անօրինակ և ազգադաւ կոնդակը, որով անէծքի

և բանադրանքի տակ կ՚առնէր յեղափոխականներն ու յեղափոխութիւնը, ու տմարդօրէն Հայ ժողովուրդը կը հրաւիրէր ոչխարի հեզ ու հլու հպատակութիւնը ցոյց տալու Սուլթանի նուիրական կամքին։ Օրմանեան այդ կոնդակի գրչութեան և անոր ընթերցումի ունկնդրութեանը պահուն, գոնէ զգա՞ց արդեօք, թէ ինքն իր ձեռքով կը խորտակէր անցեալին մէջ իր թքալիր բերնով քարոզած հայրենիքն ու հայրենասիրութիւնը։ Բայց Օրմանեան բնաւ անդրադառնալու պէտքը չի զգաց ո՛չ իր կեանքին և ո՛չ ալ իր բառերուն պատասխանատուութեանը վրայ։ «Օր աւուր բղխէ զբան» ասութիւնը իր կեղծ ու պատիր հայրենասիրութեան կռուան չինած, կատաղի մոլեգնութեամբ չրջչրջիկ հողմաղացներու պէս, կը դառնայ դէպի այն կողմը, ուր զինքը կը մղէ օրուան հովը։ Ջի պիտի մեղադրէինք զինքը զգացումի ազգադաւ յարափոփոխութիւններու համար, եթէ ինքը, հակառակ իրականութեան, ինքզինքը իբրև գերազանց ազգասէր ներկայացնելու անամօթութիւնը չունենար, ճիշդ այն պահուն, երբ զինքը յանկարծակիի կը բերէին, իր եթէ ո՛չ թրքամոլութեան, գոնէ չի համոզուած սուլթանամոլութեան գռիհին մէջ։ Օրմանեան, իր կանուխի օրերուն, կեղծ հայրենասէր մըն էր՝ իր չահուն համար, Ղալաթիոյ փողոցները չափչփած ատեն, ապրելու անհրաժեշտ պէտքին առջև գլուխ ծռած, պէտք էր խօսէր այն բառերով, որոնք ո՛չ միայն անուշ կը հնչէին ուրիշներու ականջին, այլ և դրամ կը բերէին իրեն, առանց կառավարական պատասխանատուութեան։ Օրմանեան այսօր, եթէ ցած ուրացումով մը հրաժեշտ կուտայ իր նախորդ խօսքերուն, և անէծք կը կարդայ բոլոր անոնց, որոնք յանուն ազգային փառքին ու ապագային անձնազոհուելու տրամադրութիւնն ունին, համոզումով չէ՛ որ կը գործէ, այլ չահու և փառքի ակնկալութեամբ։ Անէծք կը կարդայ Հայ Յեղափո-

խականին, որովհետև այդ անէծքի պէս հինցած ու անզօր բառերը թելադրութիւնն են անոր—Սուլթանին—որուն դրամն ու պատուանշանները, ա՛յնքան ոսկեզօծեցին զինքը։ Խրիմեան Հայրիկ լսեց հեռուէն Օրմանեանի այս հակազգային վարմունքի մասին, ուզեց անոր և ազգին միանգամայն ծառայութիւն մը մատուցանել։ Տերունի հայրենասէրը, Հայ Յեղափոխութեան պարթև նահապետը, ուզեց սաստեբու ամենէն ահաւորին դիմել, Օրմանեանը ուղղութեան բերելու համար։ Պէնտէրեան՝ մատանիի քարի մը վրայ «հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ իվերայ ոչխարաց» փորագրելով, տուած էր Հայրիկին Խրիմեան, իր ազգային պարտականութեանը հրաւիրելու համար մոլորած Օրմանեանը, այդ մատանին անոր ղրկեց։ Օրմանեան, որ ամէն նուիրականութիւն ցեխոտել դիտէ, բացարձակ անամօթութեամբ ելաւ յայտարարելու, թէ ինքը ք ա ջ հ ո վ ի ւ նկատուած է Հայրիկի կողմէն, թէ Հայրիկ զինք գնահատած է, և այդ մատանիով կը քաջալերէ իր անիծող քաղաքականութիւնը, իր թիքւող, լպրծուն, պատեհական դիւանագիտութիւնը։

«Անամօթին երեսը երբ թքնես, անձրև կուգայ կ'ըսէ»։ Մատանիին ստացմամբ, Օրմանեան գործնապէս իր վրայ արդարացուց այդ ժողովրդական առածը։

Օրմանեանի քաղաքական անարմատ համոզումներուն փոփոխութիւնը անցեալի ու ներկայի խնդիր մը չէ միայն։ Բարեկամներէս մին, օր մը ներկայ գտնուած է Օրմանեանի ընդունելութիւններուն։ Նախ Թուրք կառավարութեան պաշտօնեայ մը այցելած է։ Խօսքը Հայկական Խնդիրին շուրջ կը դառնայ։ Օրմանեան կը յայտարարէ, թէ «Թուրք կառավարութիւնը իրաւունքի իր դերին մէջն է»։ Պահ մը վերջ դեսպանական թարգմանի մը հետ կը տեսնըւէին, և անոր կը պատմէ կարգ մը անիրաւու-

թիւններ, որոնք ի գործ կը դրուին կառավարութեան կողմէն։ Պահպանողական Գ. Խտրեանը կուգայ, և ասոր կը պատմէ Սուլթանին առաքինութիւնները, թուրք սոֆթայի մը ջերմեռանդութեամբ։ Ցեղափոխական ներկայացուցիչ մը կուգայ, և անոր սպառնալիքէն ընկճուած, կը խոստանայ մեծամեծներուն խօսք հասկցնել իր ա ն ի ծ ա ծ դատին նպաստելու։ Եւ ի վերջոյ եւրոպական թերթի մը լրատուն կուգայ, և անոր կը պատմէ աղջկան մը պատճառաւ Սուլթանին և իր տղուն միջև ծագած սուր վէճը։ Ու երբ ամենքն ալ կը մեկնին, Օրմանեան մեր բարեկամին դառնալով, կ'ըսէ.

— Աղէկ չի ճամբեցի՞ ամենքն ալ։ Ամենքը զատզատ ինքզինքս իրենց ցոյց տուած կերպովս պիտի ճանչնան զիս. մէկը ազատամիտ պիտի կարծէ զիս, միւսը՝ պահպանողական, մէկը՝ թրքասէր, միւսը՝ յեղափոխական։

Խե՜ղճ դիւանագիտութիւն, գետնաուիծային գունափոխութիւնով անճանաչուած մարդը չենք գիտեր, թէ կրնա՞յ նպաստել դատի մը, թէ իսկ սուրբ ըլլայ այդ դատը. խաբեբայ մը, նոյնիսկ դիւանագիտական շրջանակին մէջ, կրնա՞յ բնաւ թարգմանը հանդիսանալ ճշմարտութեան, թէ իսկ ան ըլլար ազգութեան մը կեանքը։ Ու ելլել բարբանջել, թէ թուրք կառավարութեան հայամերժ քաղաքականութեան հանդէպ իրապէս կարող պատրիարքն եղաւ Օրմանեան... Ի՛նչ անպատկառ ստութիւն... (Տե՛ս «Արարատ», 1908 Ցունվար)։

Այս ամէն խաբեբայութիւններէն վերջ, ահա՛ կառքը դէպի Պէշիքթաշ ու անկէ Ըլտըզի Քէօշկը կը սուրայ։ Օրմանեան, կապիկի մը ծամածռութիւններով կ'անցնի Թահսին փաշայի սենեակը։ Եւ երբ երկար ժամեր մրափելէ ու յօրանջելէ վերջ, փաշան յօժարութիւնը կ'ունենայ զինք ընդունելու, Օրմանեան կը պատմէ իր թղթակցութիւնները, որոնցմով

Եւրոպա գտնուած հայ յեղափոխականները զգաստութեան հրաւիրած է, կը պատմէ, թէ Լա-Հէյի դեսպանախորհուրդին հեռագրած է հայ ժողովուրդին գոհունակութիւնը Սուլթանէն, և խնդրած, որ կարևորութիւն չի տրուի զառամած Խրիմեանի դիմումին, կը պատմէ, թէ Պուլկարիայէն հայ յեղա-

փոխականներ, փոսթով, սոֆթայի զգեստաւորուած են իրեն, չի քաշելով Սուլթանին հանդէպ իր հաւատարմութիւնը։

Եւ երբ այս ամէն պատմութիւնները աւարտած, կը պատրաստուի մեկնելու, Թահսինի ականջին իվար կ՚ըսէ.

— Ինծի համար ի՞նչ նուէր պատրաստեց ամենաողորմած Սուլթանս։

Նուէ՛ր... Պէտք է գրել «Կարմիր Ժամուց»ին փոխարէն, ու հակադարձը, ԱՐԻԻՆՈՏ ԺԱՄՈՒՑԸ՝ Օրմանեանին համար։

Նուէ՛ր...։

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԹԱԳՈՒՆ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

Մինչև հիմա մեր գրած յօդուածներով ցոյց տուինք Օրմանեանը իր անազնիւ էնթրիկներուն, իր ստորին չահագործումներուն և իր գձուձ փառասիրութիւններուն մէջ։ Ասոնք սակայն իր կազմած անձնական ծրագիրներուն կողմնակի յայտնութիւններն են միայն, և իր բո՛ւն թագուն նպատակակէտը կազմելէ աւելի ի սպաս դրուած են բուն նպատակին հասնելու միջամուտին։ Օրմանեանի այդ միակ փայփայուած նպատակն է ԲԱՐՁՐԱՆԱԼ, ի՛նչ գինով և ի՛նչ ճամբով ալ ըլլայ։ Որպէսզի կարող ըլլանք զինքը իր այդ միջամտանքին մէջ ներկայացնել կարելի եղածին չափ, պէտք է նախ իր ամփոփ կենսագրութիւնը ներկայացնենք հոս՝ քաղելով «Արևելք» Լրագրի 1906 Նոյ. 6 (19) թիւէն և ամբողջացնելով այն ծանօթութիւններով՝ զորս կրցած ենք քաղել իրեն ժամանակակից և գրեթէ քայլ առ քայլ հետևող անձնաւորութիւններէ։

Օրմանեան Մաղաքիա ծնած է 1841 Փետ. 11ին։ Հազիւ 10 տարեկան, կը ղրկուի Հռոմ Անտոնեանց

վանքը, ուր 7 տարի ոչ-գովելի կեանք մը անցնելէ վերջ, աբեղայական օրհնութիւն կը ստանայ և կը մտնէ Ս. Ապօղինարի սէմինարը, և ուր 1860ին և 1865ին փիլիսոփայութեան և աստուածաբանութեան վկայականները կը ստանայ։ 1863ին սարկաւագ և յետոյ քահանայ կը ձեռնադրուի և կը մնայ Անտոնեանց վանքին մէջ։ Մինչև 1870 մնաց Անտոնեանց վանքը և իր աղտոտ փառասէրի անյագ տենչանքով, որուն մէջ կրօնական համոզումը երբէք գոյութիւն չունի, մասնակցեցաւ Հասունեան և հակա-Հասունեան խնդիրներու, և պապական անսխալութեան հարցին բռնաբոլբոք մէկ վայրկենին, երբ Անտոնեանները ստիպուեցան Հռովմը թողուլ և Պոլիս գալ, Օրմանեան Մաղաքիա ակամայ հարկադրուեցաւ միանալ իր պետերուն և թողուլ Հռովմը, որ իր երիտասարդ օրերուն՝ կրօնական վերարկուի տակ պահուըտած՝ ամէն տռփանք և ամէն անպարկեշտ հաճոյք լիառատ մատակարարած էր իրեն, վանքերու և կուսանոցներու ներքին սենեակներուն մէջ։ Հազիւ Պոլիս եկած, տեսնելով թէ Պոլիս ժլատ կը գտնուի իր դէմ իր հաճոյքներու գոհացումին համար, համոզեց իր մեծաւորները և իբր թէ Անտոնեանց կալուածական իրաւունքները պաշտպանելու պատրուակով այս անգամ առանձինն ու աշխարհականի զգեստով Հռովմ մեկնեցաւ։ Օրմանեանի աշխարհականի այս կեանքը վեց տարի տևեց գրեթէ։ Երևակայեցէք տռփոտ ցանկասիրութիւններով օժտուած երիտասարդ մը, աշխարհականացած եկեղեցական մը, որ իր ձեռքին տակ միաբանութեան պատկանող կարևոր գումարներ ունի, և որ կը գտնուի այն տեսակ քաղաքներու մէջ, ուր հաճոյքը այնքան դիւրագիւտ է և դիւրապատրաստ, և ուր զինքը մօտէն ճանչցող աչք մը գոյութիւն չունի բնաւ։ Հռովմէն Փարիզ և Փարիզէն Հռովմ զգայապաշտի վազք մը եղաւ իր կեանքը այդ տա-

րիներուն մէջ, և սիրային արկածներ ու չամբուշ կենակցութիւններ, առևանգութիւններ ու սիրուհիներու հետ փախուստներ բաւական նշանակալից տեղ մը կը գրաւեն այդ 5-6 տարիներու իր կեանքին մէջ։ Իր այս չամբուշ կեանքը այնքան յառաջ տարաւ, իր հապշտապ երթևեկները, իր զգայնոտի գրգռականութիւնները և այդ ասպարէզին մէջ իր ոգորումները այնքան ազդեցին իր վրայ, որ մ է ն է ն ժ ի դ ի հիւանդութեան մը բռնուեցաւ և քիչ մնաց իր հանճոյքներու կէս ճամբուն վրայ գերեզման իջնէր, դժբաղդ հայերու այսօրուան օտարածին և խորթ պատրիարքը։ 1876ին Պոլիս կը դառնար, և երեք տարիի չափ հակա-Հասունեանց եկեղեցական գործերով զբաղելէ վերջ, տեսնելով թէ՝ Հռովմէն չնորհագուրկ՝ այդ շրջանակը շատ նեղ կուգար իր փառասիրական ձգտումներուն համար, 1879 Հոկ. 29ին վերջապէս դարձաւ Հայ Եկեղեցւոյ գիրկը, երկու տարիներ շարունակ Ներսէս Պատրիարքի կողմէն մերժումի պատասխան ստանալէ վերջ։ 1880ին Կարնոյ Առաջնորդ ընտրուեցաւ, ուր մնաց 2½-3 տարիներու չափ, հոն շարունակելով մէկ կողմէն իր զգայապաշտի կեանքը, որու մասին նոյն ատենի «Երկրագունտ»ներու մէջ ընդարձակ պարսաւագիր մը հրատարակեց Ռ. Պէրպէրեան, ապագայ Ուսուցչապետը։ Կարնոյ մէջ յարուցած գայթակղութիւններուն վրայ քիչ մը մոխիր փչելու նպատակով 1883ին Պոլիս վերադարձաւ, ուր տարիի մը չափ պաշտօն վարելէ վերջ, երբ Կարնոյ իր սակաւաթիւ համախոհներէն առած տեղեկութիւններէն համոզուեցաւ թէ երեք տարիներու իր չահատակութիւնները և անոնց յառաջ բերած տխուր տպաւորութիւնները բաւական հանդարտած են՝ վերադարձաւ իր պաշտօնատեղին, և 1886ին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Մակար կաթողիկոսէն։ Բայց վերջապէս ա՛լ չէր կրնար երկար ատեն պաշտօնավարել Կարնոյ

մէջ, ուր իր մասին ժողովրդական հաւատքն ու համոզումը խախտուած էր այլեւս, ու յաջողեցաւ 1887ի վերջերը իբրեւ ուսուցիչ ինքզինքը Էջմիածնայ ճեմարանը հրաւիրել տալ Մակար կաթողիկոսին: Այդ պաշտօնավարութեան միջոցին ալ չի կըրցաւ ձագ հանել Էջմիածնայ մէջ, և 1888ին ստիպուեցաւ վերադառնալ Պոլիս, ուր աննշան թաղերու մէջ քանի մը ամիս քարոզչութիւն ընելէ վերջ Աշըգեան Պատրիարքի կողմէ հրաւիրուեցաւ Դպրեվանքի տեսչութեան պաշտօնին, զոր շարունակեց մինչև 1896, ամէն տարի յաճախակի Պոլիս երթեւեկելով դարպասելու համար իր հոմանուհիներուն: 1896 Նոյեմբեր 6ին պատրիարք ընտրուեցաւ ոչ-սահմանադրապէս և տեսանք թէ այդ թուականէն սկսեալ անիկա ի՛նչ չահատակութիւններ ունեցաւ ի վնաս Ազգին և Հայութեան:

Օրմանեանի ստորին նկարագիրը և իր գձուձ փառամոլութիւնները չի կրցին գոհանալ «Պատրիարք Կ. Պոլսոյ» տիտղոսով, հետզհետէ «Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ» ստորագրեց և երբ տեսաւ թէ Թուրքիան ալ նեղ շրջանակ մը կը գծէր իր անբարեմիտ նկատումներուն շուրջ, այնուհետև «Պատրիարք Հայոց» տիտղոսը երկաթագիր բնադրոշմեց մասնաւոր քարտերուն վրայ, որոնցմէ այնքան առատօրէն կը գտնուին հասարակ ժողովրդին մօտ անգամ:

Մեծութիւններն ու բարձրագահութիւնները Օրմանեանի համար քարշողական ուժ մըն են, ինչպէս է շողացող ադամանդ մը մութին մէջ սողացող գետնաքարշ օձին համար: Ինք՝ հակառակ իր ստանձնած պաշտօնին ահաւորութեանը, իր պատրիարքութեան բոլոր ժամերը նուիրած է իրականացնելու բարձրացումի իր ոսկի երազները, և իր անձին վրայ կեդրոնացնելու բոլոր պատրիարքութիւններու, բոլոր կաթողիկոսութիւններու տիտղոսները, ենթակայի վիճակէն վեր միահեծան և անպատկառ իշխելու

իր վատթար կղերի ճիրաններուն մէջ բռնած ժողովուրդին սիրտն ու հոգին։ Բայց Ազգը, իր ամենէն յուսահատական ու ամենէն ճակատագրական դըժբաղդութիւններուն մէջ անգամ, իր աղի արցունքի շիթերուն մէջէն տեսաւ Օրմանեանի հակազգային սինլքորութիւնը և լռելեայն, բայց գործնապէս, կանգնեց արգելիչ թումբը, անոր բաղձանքներու ապօրինի հեղեղին դէմ, և հանդիսաւոր պարտութիւններով խարանեց անոր ցեխոտած ճակատը, որուն վրայ դժբաղդաբար ոչ մէկ ազգային շող, ոչ մէկ հայ եկեղեցականի շնորհք կրցած էր նշմարել։ Ահա թէ ի՛նչպէս տեղի ունեցան Օրմանեանի այդ կորանքները, այդ պարտութիւնները։

1. *Մկրտիչ կաթողիկոսի մահով Կիլիկոյ կաթողիկոսական Աթոռը թափուր կը մնար։ Իզմիրլեան իր պատրիարքութեան օրով ուզեց այդ թափուր մընացած Աթոռը օժտել կաթողիկոսով մը։ Դժբաղդաբար Իզմիրլեանի կատարել տուած ընտրութեան արդիւնքը անհետեւանք մնաց, քանի որ Թուրք կառավարութիւնը չուզեց հաստատել Ալէաթճեան Գրիգորիս եպիսկոպոսի կաթողիկոսական ընտրութիւնը։ Օրմանեան Պատրիարքական Աթոռը բարձրացած պահուն իսկ աչքը դարձուց Կաթողիկոսական այդ պարապ Աթոռին, և եղած դիմումներուն վրայ ընտրութեան ձեւակերպութիւններուն ձեռնարկեց, միշտ այն յոյսով, թէ արդիւնքը պիտի գար իրականացնել իր բաղձանքները՝ զինքը Կիլիկիոյ Կաթողիկոս հռչակել տալով։ Բաղձանք մը ինքնին չի կենար իրագործուիլ։ Բաղձանքները սերմերու կը նմանին, մինչև որ հողը չի մշակուի, կարելի չէ սերմէն արդիւնք մը սպասել։ Օրմանեան՝ ճարպիկ էնթրիկան՝ իրազեկ ըլլալով այս ճշմարտութեան, ձեռնարկեց հողին մըշակութեանը՝ իբրև հաւատարիմ մշակ գործածելով իրեն հլու հպատակ կարգ մը եկեղեցականներ և աշխարհականներ, որոնք անձամբ և նամակներով ժո-*

դովուրդին մէջ մտած՝ ուզեցին հանրութեան ողջամիտ համոզումները մոլորեցնել և Օրմանեան-Թակարդին մէջ ձգելով զայն, այսպէսով յաջողցնել Օրմանեանի կաթողիկոսական ընտրութիւնը, անոր տալու համար՝ «Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ և Պատրիարք Հայոց» տիտղոս մը, որուն սէրէն տոչորուած կը մնար Օրմանեան։ Այդ փոթորկալից օրերուն մէջ էր, որ Պոլսոյ Կրօնական Ժողովի անդամներէն Մանկունի եպիսկոպոս նամակ մը կը գրէր Երուսաղէմ, կաթողիկոսական ընտրութեան պատուիրակին, 1902 Յունիս 14 թուականով, նամակ մը՝ զոր Խապայեան եպիսկոպոս իր տեղեկագրին հետ ղրկած է Հայրիկին և զոր Հայրիկ մեզ ցոյց տուաւ երկու տարի առաջ իրեն ըրած այցելութեանս միջոցին։ Այդ նամակով Մանկունի եպիսկոպոս սապէս կը նկարագրէ Օրմանեանը իր էնթրիկներուն մէջ. «Ա՜խ Սրբազան եղբայր, ներկայ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան, մանաւանդ Կրօն. Ժողովոյ վեցամսեայ պաշտօնավարութեան մէջ ստիպուած եմք աւելի և յաճախագոյնս ոչխարազգեստ գայլին մեքենայութիւնքը և դաւադրութիւնքը ըստ հնարաւորին ջլատելու մտածել, քան թէ ազգային և եկեղեցական կարևոր խնդրոց և բարեկարգութեանց հետևելու։... Խրիմեան Կաթողիկոսի ապիկար և անգիտակից միջամտութիւնըն էր, որ Ալէաթճեանի ընտրութեան բեկման և վեցանուն ցանկի յանձման մէջ ուր ուրեմն տկարացուց զմեզ և լռել ստիպուեցանք։ Որչափ ցաւալի, միանգամայն սոսկալի է, որ արտաքին միջամտութեանց և ուղղութեանց դէմ պաշտպանուիլ ստիպուած ատեն ո չ խ ա ր ա զ գ ե ս տ ը և օ տ ա ր ա ծ ի ն ը ներքին մեքենայութեամբք իր քննադատելի ներպատակներուն կը հետևի ո ս կ ե զ օ ծ ե ա լ պատրուակներով և հրապուրիչ դարձուածքներով և մենք երկու — արտաքին և ներքին — աննպաստ ուղղութեանց դէմ ստիպուած կ՚ըլլանք մաքառիլ։ Վստահ

եմ որ գրածներէս յաւելին գիտէք և ամէն բան կ'ըմբռնէք, որով անբասիր կը թողուք զմեզ, եթէ աւելին չեմք կարող արդիւնաւորել. ժամանակը չար է և ձախորդ պարագայից սպառնալեաց առջև խոհեմ չարժիլը ևս պէտք չէ մոռնալ։» Ձենք կարծեր, որ Հայոց Հայրիկին վերագրուած «ապիկար և անգիտակից» միջամտութիւն մը գոյութիւն ունեցած ըլլար, ինչպէս նոյնինքն Հայրիկ կը յայտարարէր մեզ, միայն այդ նամակին մէջ եթէ Մանկունիի համար արժանիքի դոյզն բաժին մը կայ, այն ալ սա է թէ Մանկունի քիչ ու շատ կրցած է ճանչնալ Օրմանեանը, այդ *ոչխարազգեստը* և *օտարածինը* և անոր քննադատելի նպատակները, որոնց ինքն ալ յետոյ գործակցեցաւ Երուսաղէմական խնդիրներուն մէջ, նշան, տիտղոս, ճանապարհածախս անուններուն տակ դրամական նուէրներ ստանալէ յետոյ։ Խրիմեան Հայրիկ այս առթիւ երկարօրէն նկարագրելէ վերջ Օրմանեանի աղտոտ նըկարագիրը և անոր կազմած ազգաւեր ծրագիրները՝ ինձ ցոյց տուաւ նաև իր մէկ նամակը, զոր իբրև պատասխան գրած էր Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան տեղեկագրին. «Ստացայ Ձեր պատուական նամակ Երուսաղէմէն, գրուած փետրուար ամսում։ Այս նամակ իր ամբողջ բովանդակութեամբ մի նկարագիր էր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան վերջին ընտրութեան։ Ոչ մի նուազ, այլ երկիցս կարդացի ամենայն ուշադրութեամբ, ճշդիւ վերահասու եղայ, թէ Պոլսոյ կողմէն որչափ խաղ ու էնթրիկներ տեղի ունեցած են գործոյն մէջ. գովելի է Ձեր ողջամիտ քաջութիւն, որ կարողացեր էք պարզ երեսով դուրս ելնել կնճռոտ գործին մէջէն։ Ձեր պարտքըն այդչափ էր և կատարեցիք, թո'ղ այսուհետև Պոլսոյ մեծ դեր խաղացողին։ Լրագիրներէն տեղեկացայ, որ այս անգամ Տ. Աշոտ եպիսկոպոս պիտի գնայ։ Բարի յաջողութիւն։

«Որդի մարդոյ, դուք ինչպէս մարգարէանում էք, ամեն անարգ միջոցներ ի գործ պիտի դրուին, որպէսզի յաջողի Օրմանեանին համար իր ցանկութեան հասնիլ։ Ամեն ոք վկայում է, որ այդ անձն ճարտար և գործունեայ անձն մի է, բայց իր ոգւոյն երբէք վստահութիւն չը լինիր, զի կարի մոլեալ է զփառս անձին ընտրել քան Քրիստոսի եկեղեցւոյն։ Եթէ այսպէս յաջողի մեղք ո՞ւմ պարանոցին վրայ կը ծանրանայ...

«Մի նոր լուր տամ Քեզ, գուցէ դուք վաղ ես լսած լինիք։ «Փունջ» լրագիր գրած էր թէ Ատանացիք մի քարոզիչ խնդրած են Օրմանեան Սրբազանէն, նա ես պիտի ղրկէ Արմաշեցի Աղան վարդապետ. հասկանո՞ւմ ես որ դա կարապետ պիտի լինի հանդերձելոյն ճանապարհ պատրաստել, ինչպէս ուխտի պատրուակով եկող Պատրիարքարանի Գործակատարը եկաւ ու դարձաւ. չը գիտեմ թէ նա ո՛րքան յաջողեցաւ։» (1902)

Հոգելոյս Հայրիկի ինքնագիր նամակին այս տողերը, զորս բառ առ բառ յառաջ բերինք, կուգան նուիրագործելու մեր տեսութիւնները Օրմանեանի փառասիրական և հակազգային ուղղութիւններուն մասին, և անհերքելիօրէն հաստատելու մեր համոզումները, որոնք հիմնուած են իրական և ճշգրիտ ապացոյցներու վրայ։

Կիլիկեան ժողովուրդը քուէի մէկ հարուածով խորտակեց Օրմանեանի փառատենչ երազները, և երբ Սահակ Խապայեան Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս հռչակուեցաւ, Օրմանեան նորօրինակ գայրուցքով մը սկսաւ վրէժխնդիրի վերաբերումներ ունենալ Կիլիկիոյ Գահակալին և անոր ժողովուրդին դէմ։ Մեր ստացած մասնաւոր նամակներէն կը տեղեկանանք, թէ այսօր պատրիարքական հակառակութիւնը ո՛րքան սուր կերպարանք առած է հանդէպ Կիլիկիոյ, որուն ժողովուրդը Օրմանեանէն կը հալածուի, անոր

համար, որ քուէ տուած չէ իրեն, և որուն Կաթողիկոսը չարունակ իր ոտքերուն առջև՝ կ'ունենայ Օրմանեանէն ստեղծուած կարգ մը խոչընդոտներ, պարզապէս անոր համար, որ Սահակ Կաթողիկոս Օրմանեանի կողմէն կը նկատուի իբրև իր իրաւունքին յափշտակողը!!!։ Այդ հակառակասիրութեան պատճառաւ էր որ երբ Սահակ Կաթողիկոս 1904 ին կայսիրատէով Պոլիս գնաց, հակառակ Օրմանեանի հաճութեան՝ օրուան պատրիարքը անձամբ և Ռօպէր Եաղճեանի նման իր արբանեակներով թագնօրէն ամէն դժուարութիւններ յարոյց կաթողիկոսի ազգօգուտ ձեռնարկները անյաջողութեան մատնելու համար և վարկաբեկելու զանի յաչս կառավարութեան և հայ ժողովուրդին։ Եւ անոնք, որոնք շատ մօտը ապրեցան այդ խոչընդոտներուն՝ շատ լաւ գիտեն թէ Օրմանեանի այս գձուձ և փառամոլ հակառակասիրութիւնը ո՛րքան սուղի նստաւ Կիլիկեցիներուն։

2.— Կիլիկիոյ կաթողիկոսական խնդիրը փակուած էր։ Օրմանեան իր շուրջը նայեցաւ, տեսաւ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռը, և անոր օրէ օր դէպի գերեզման մօտեցող ծերուկ ու խռֆած Գահակալը։ Նո՛ր երազ։ Չէ՞ մի որ Պատրիարքական տարեգրութեանց մէջ գտնուած են պատրիարքներ, որոնք Երուսաղէմի և Պոլսոյ Պատրիարքութիւնները իրենց անձին վրայ միացուցած, իրենք Պոլիս նըստած՝ փոխանորդի մը միջոցաւ կառավարած են Երուսաղէմի գործերը. Օրմանեան ուզեց գոնէ այդպէս ըլլալ ժամանակի մը համար։ Բայց բաւական խոչընդոտ և դժուարութիւններ կային իր առջև, պէտք էր զանոնք հարթել։ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը ունէր իր վանական կանոնագրութիւնը, որուն համեմատ, մի՛այն Երուսաղէմի միաբան մը կրնար պատրիարք ընտրուիլ։ Պէտք էր տակնուվրայ ընել վանքը, ո՛չ միայն կանոնական դժուարութիւնները վերցնելու, այլ և մրոտելու համար Երուսա-

ղէմի Պատրիարքութեան ուրիշ հաւանական ընտրելիները։ Գէորգ եպիս. Երէցեան ժողովրդական խըլըրտումի մը պահուն հաւանականագոյն ընտրելին էր ո՛չ միայն Պոլսոյ Պատրիարքութեան, այլ և միակ ու ձեռնհաս պատրիարքացուն Երուսաղէմի։ Օրմանեան ուզեց իր մրցակիցը ու կարծեցեալ ախոյեանը վարկաբեկել իր ապագայ յաջողութեան կարելիութեանը համար, և ահա՛ ստեղծուեցաւ Երուսաղէմի հաշուական խնդիրը։ Այդ հաշուական խնդիրը, որ այնքան անազնուօրէն շահագործուեցաւ Օրմանեանի կողմէն, մէկ կողմէն գձուձ վրէժխնդրութեան ցոյց մըն էր հանդէպ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին և միւս կողմէն զրպարտութեան ցեխ մը նետուած Երէցեան Սրբազանի վրայ, և որուն դժբաղդ քաւութեան նոխազը եղաւ Երուսաղէմի ամենէն գործունեայ, ամենէն ուղղամիտ և ամենէն օգտակար միաբանը՝ Ղևոնդ վրդ. Մաքսուտեան։ Սա հինգ տարիներու շրջանին մէջ Երուսաղէմ թատր եղաւ ամենէն ստորին և ամենէն վայրագ խժդժութիւններու. վէճերը կռիւներով ու ծեծերով վերջացան, բողոքները մատնութիւններով պսակուեցան, հակառակութիւնները զրպարտութիւններու խառնուեցան, և հոն՝ նոյնիսկ ոճրագործութիւնը և եղբայրասպան խժդըժութիւնները մեծ ծաւալ գտան և այսպէսով Երուսաղէմի վանքը ազգին և օտարներուն ցուցադրեց անգամ մըն ալ անամօթութեան և անխիղճ վերաբերումի ցնցող արտայայտութիւններ։ Մէկ խօսքով Օրմանեան չի խղճաց հնադարեան վանքի մը բարոյական վարկին քայքայումը յառաջ բերել, չի խըղճաց Երէցեանի և Մաքսուտեանի նման եկեղեցականներ մրոտել միմիայն ապահովելու համար իր ապագայ ընտրութեան կարելիութիւնը։ Ու հիմակ ալ չենք զարմանար, երբ կը տեսնանք թէ ի՛նչու հինգ տարիներէ ի վեր հաշուական խնդիր մը չի վերջանար, քանի որ այլևս ապացուցուած իրողութիւն

մըն է թէ եղածը հաշուեքննութեան պատրուակին տակ անձնական հակառակութեան շարք մըն է միայն և այսօր երբ հանրութեան դատաստանին առջև Ղեւոնդ վրդ. իր հաշիւներով անպարտ հռչակուած է իր խղճամիտ հաշուետուութիւններով, պիտի սպասենք տեսնելու համար թէ Օրմանեանի կանխադատ խմբակը քաջութիւնը պիտի ունենա՞յ խոստովանելու իր յանցանքը, դարմանելու Ազգին եղած վնասները, վերահաստատելու խաղաղութիւնը Երուսաղէմի վանքին մէջ՝ իր սերմանած խռովութիւններուն տեղ, ինք որ Երուսաղէմի ցնդած պատրիարքը իրեն գործիք չինած, նոյնիսկ փորձեց հակառակիլ կաթողիկոսական կարգադրութիւններու և իրաւասութիւններու, պահ մը Գէորգ եպսկ.ի չնորհուած «Արքութիւն»ը չի ճանչնալ փորձելով։

3.— Այս պահուս Օրմանեանի համար Երուսաղէմ մեռած տառ մըն է այլևս, քանի որ Հայրիկի մահուամբ Էջմիածնի թափուր աթոռը կայ մէջտեղ։ Եւ արդէն իսկ Երուսաղէմի մէջ ան իր գործը աւարտեց խառնակութիւն և երկպառակութիւն սերմանելով, ա՛լ այսուհետև Երուսաղէմի միաբանութեան կը մնայ ճանչնալ իր սխալը, ճանչնալ իր եղբայրադաւ կուսակցականութեան աղէտը, միանալ իրարու հետ սրբագրել անհամաձայնութեան տխուր արդիւնքները, ձեռք ձեռքի տալ և աշխատիլ վանքի պայծառութեանը և պարտքի բարձումին։

Օրմանեան այսօր Էջմիածնա՛յ թափուր Աթոռին հանդէպ ուշադիր լարուածքով, կը գտնուի իր փառասիրական ձգտումներու ահագնաբորբ եռ ու զեռին մէջ։ Օրուան պատրիարքը տեսնելով՝ թէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան իղձը պատառը արդէն ուրիշներուն անցած էր, տեսնելով թէ Երուսաղէմի մէջ՝ խառնակչի իր կատարած կաղ սատանի դերը իրեն համար ոևէ լուսաշող ապագայ չի խոստանար, հիմակ

աչքը դէպի Էջմիածին կը դարձնէ՝ հոն գոնէ յաջողելու համար իր ծրագիրներուն մէջ, հոն գոնէ միահեծանօրէն իշխելու, հոն գոնէ պերճանքի արտաքնայարդար ցոյցերու տակ երևնալու գռեհիկ անմըտութիւնով ։ Եւ եթէ այս անգամ ալ բաղդը իրեն չի ժպտի և ձախողին իր ունայնամիտ երազները,

վստահ եղիք թէ ան դէպի Հռովմ պիտի վազէ նորէն, բաւական է, որ լատին եկեղեցին, եթէ ոչ պապութիւն մը, գոնէ գարտինալութիւն մը խոստանայ իրեն։ Ի զուր չէր, որ Խրիմեան Հայրիկ իր մասին կը գրէր, թէ վստահութիւն չըլլուիր այդ մարդուն, քանի որ աւելի իր, քան թէ ժողովուրդի չահոմն է, որ կը մոլի։ Այսու հանդերձ Օրմանեան որչափ ալ ձախողի իր ծրագիրներուն մէջ, ան՝ իր տենչանքներէն մորակուած՝ չուզեր բնաւ կասիլ իր ճամբուն վրայ, չարունակ կը հետամտի իր ծրագիրներու իրականացումին, առանց չիկնելու, առանց ամչնալու, և երբ անգամ մըն ալ ձախողի՝ կը ջանայ գոնէ ինքզինքին տալ ուրիշները ի զուր զբաղեցուցած ըլլալու հրճուանքը։

Խրիմեանի գնահատումով Օրմանեան անարժան մըն էր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, նոյնը և աւելին պէտք է ըսել Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսութեան համար։ Հայոց կաթողիկոսութիւնը ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցիներուն մէջ կը մնայ, իր հայկական հանգամանքով, որոշ և անջատ, որուն գերադաս հանգամանքը կարելի չէ իր կախարդանքին մէջ պահել ո՛չ Օրմանեանի լարախաղացութեամբ և ո՛չ ալ անոր ստորին անպարարութիւններովը։ Օրմանեան իր պատրիարքութեան օրով տուաւ քան երբէք ո՛չ միայն ցոյց տուաւ թէ ինք իր փառքէն, իր հաճոյքներէն և իր դրամապաշտութենէն զատ բանի մը վրայ չի կրնար մտածել, ո՛չ միայն ցոյց տուաւ թէ ինք խառնակիչ մըն է բառին բովանդակ նշանակութեամբ, այլ և իր հրատարակած կարգ մը պատրիարքական հրահանգներով որոշապէս ցոյց տուաւ թէ Հայ եկեղեցիի ժողովրդական ոգիէն զուրկ, հայազգեստ բ ա դ է ր ա մըն է ինքը, «ոչխարազգեստ» մըն է պարզապէս Մանկունիի բառով, որ կ՚ուզէ Հայ եկեղեցիի վարչական կազմակերպութիւնը փոխանակել լատինամիտ միապետականութիւնով, աւելի

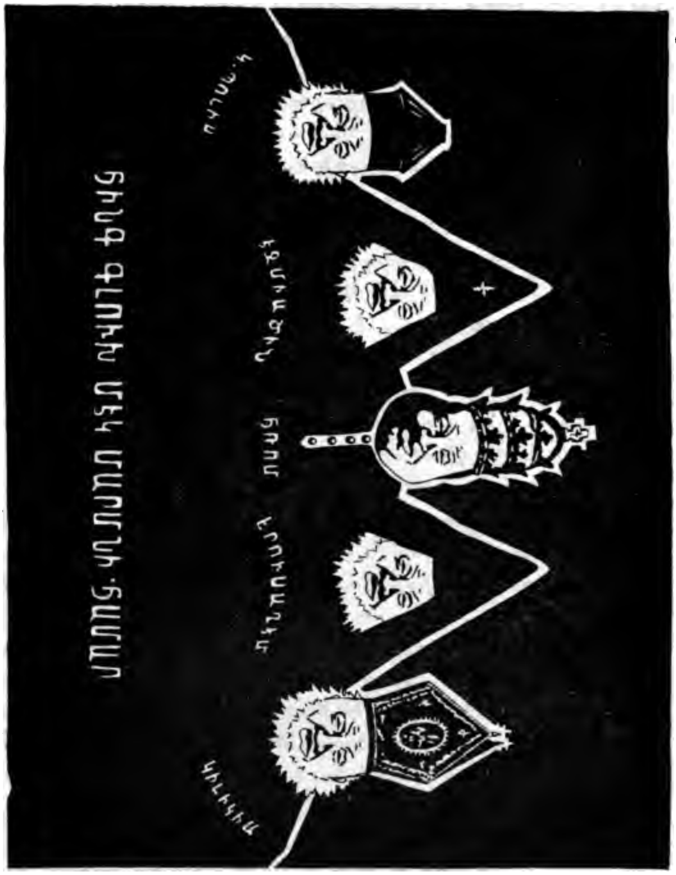

ազատ և աւելի միահեծան կարենալ իշխելու համար։ Օրմանեանը կաթողիկոս ընտրել կը նշանակէ ուրեմն հայկական եկեղեցիին ազգային բնադրոշմը եղծանել, քայքայել անոր ժողովրդական սկզբունքը, կղերականութեան ազատ ասպարէզ տալ, ճնշել հայ ժողովուրդին խիղճն ու զգացումները և հայկական եկեղեցին զրկել իր կենդանացնող ոգիէն և

չունչէն։ Բայց մեր ժողովուրդէն ո՞վ պիտի համարձակէր այդ ոճրագործութիւնը կատարել և թողուլ, որ Լուսաւորչի, Սահակի ու Մեսրոպի շունչովն ու ոգիովը կենդանացած և Վարդաններու արիւնովը զօրացած մեր Նահատակ եկեղեցին Օրմանեանի ձեռքով մխուի ցեխերուն մէջ և անչքանայ անոր մաքիավելական սոսկումներուն տակ։

Օրմանեանի անձն ու գործունէութիւնը, անոր սկզբունքներն ու ծրագիրները արդէն իսկ ծանօթ են Տաճկահայերուն ու Ռուսահայերուն։ Մենք այնպէս կը հաւատանք, թէ Ռուսահայերուն մէջ, կարգ մը ճեմարանական աբեղաներէ զատ, որոնք ապագայ շահեր ունին սպասելիք Օրմանեանէն, պիտի չի գտնուի անհատ մը, որ Օրմանեանը իբրև կաթողիկոսական թեկնածու ներկայացնելու անազնուութիւնն ունենայ։ Թէ իսկ գտնուին ալ ոմանք, անոնք բնաւ պիտի չի կրնան ներկայացնել Ազգին ընդհանրական ձայնը, որ ամենէն հուժկու բողոքը պիտի ըլլայ այդպիսի ձախող ընտրութեան մը հանդէպ։

Ռուսաստանն ու Ռուսահայերը շատ լաւ և շատ մօտէն ճանչցած ըլլալնուս համար է, որ այսքան համարձակութեամբ կրնանք խօսիլ Օրմանեանի հանդէպ իրենց տածած զգացումներու մասին Օրմանեան ալ թերևս մեզմէ աւելի համոզուած է այս խնդիրներուն վերաբերմամբ, անոր համար է, որ երբ մէկ կողմէն այս պահուս սիրալիր յարաբերութիւններ կը մշակէ Պոլսոյ ռուսական դեսպանին հետ և ապագայ ռուսասիրական ձգտումներու գաղտնի ծրագիրներ կը յանձնէ անոր, միւս կողմէն չի մոռնար ռուսահայ թերթերէն մէկ քանիները ձեռքի տակէ կաշառել, միջոցներ պատրաստելու համար մարդեր ղրկել հոս ու հոն, բարեկամական նամակները առատացնել հեռաւորներուն, և միւս կողմէն ալ պատուանշաններ և ը ի ւ թ պ է ներ ստանալ տաճ-

ԴԷՊԻ ԷՋՄԻԱԾԻՆ…

կահոյ ապագայ հաւանական պատգամաւորներուն։ Այս տարուան Հոկտեմբերի 30ը հանդիսաւորապէս պիտի վճռէ, թէ ի՛նչ արդիւնք պիտի կրնան ունենալ Օրմանեանի այսքան հապճեպ կեղծիքները և անոր ձեռք առած միջոցները իր կաթողիկոսական ընտրելիութիւնը յաջողցնելու համար։ Մենք խղճի պարտք մը միայն ունինք կատարելիք, որ է ներկայացնել Օրմանեանը իր իսկական արժանիքին, իր անձնական նկատումներուն, իր թագուն ծրագիրնե-

Նրէսը Պոլիս՝ Նպատակը Էջմիածին...

րուն, իր հակահայկական քողարկուած նպատակներուն, իր խարդաւանանքներուն և իր դաւերուն մէջ, բանաւոր ուղղութիւնը կարենալ տալու համար բոլոր անոնց, որոնք Հայ Ազգին և Հայ Եկեղեցիին ճակատագրովը զբաղելու պարտականութիւնը ունին։

Մեր այս յառաջբերումները լոկ անձնական դատողութիւններ չեղան։ Ինչպէս տեսանք, անոնք ուժովցած են իրողութիւններու հաստատութեամբ։

կաթողիկոսի և եպիսկոպոսի վկայութիւններով և կարգ մը ուրիշ վաւերագրերով, որոնք մեր ձեռքը անցած էին։ Եւ ա՛լ այսուհետև կը թողունք, որ ընթերցողները խորհին ու դատեն, թէ ո՛վ պէտք է ընտրել Հայ Ազգին Կաթողիկոսը, որմէ ժողովուրդը շատ բան սպասելու իրաւունքը ունի, քանի որ կարգ մը արտաքին պարագաներ, քաղաքական կնճռոտ դարձուածքներ և դարուս յառաջդիմասէր ձըգտումները, պէտքերու և բարեկարգութիւններու ահագին կոյտ մը դիզած են մեր վրայ և որոնց ճշգրիտ արդիւնաւորութենէն կախում ունի մեր ազգային գոյութեան անվթար պահպանութիւնը։

ՎԵՐՋ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

1. Փուլթեան Օճախը . . . . երես 1

2. Օրմանեանի Պատրիարքութիւնը . . . » 3

3. Օրմանեան Պատրիարքարանի մէջ . . » 5

4. Օրմանեան իր Ազգականներուն մէջ . » 9

5. Օրմանեան Ժողովներու մէջ . . . . . » 17

6. Օրմանեան Եկեղեցիներու մէջ և Կոտո-րածներուն հանդէպ . . . . . » 34

7. Օրմանեան Գաւառներու և Տարագրեալ-ներու հանդէպ . . . . » 45

8. Օրմանեան Նպաստից Գումարներուն հանդէպ . . . . » 57

9. Օրմանեան Սահմանադրութեան հանդէպ » 67

10. Օրմանեան Յեղափոխութեան հանդէպ և Պալատին մէջ . . . . » 86

11. Օրմանեան և իր Թագուն Ծրագիրները » 100